

MEDELTID I HÄLSINGLAND

Två seminariedagar i Nordanstigs kommun

Hälsingland
2010

Inga Blennå och Katarina Eriksson

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Du kan själv ladda hem rapporter i PDF format från museets hemsida eller beställa kostnadsfritt i PDF format inger.eriksson@xlm.se eller 026-65 56 42.

Rapporter (tryckt), böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik butik@xlm.se eller 026-65 56 35.

Länsmuseet Gävleborg
Södra Strandgatan 20. Box 746, 801 28 Gävle
Tel 026-65 56 00
www.lansmuseetgavleborg.se

MEDELTID I HÄLSINGLAND

Två seminariedagar i Nordanstigs kommun

Hälsingland
2010

Rapport 2010:03

Inga Blennå och Katarina Eriksson

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG

Utgivning och distribution:
Länsmuseet Gävleborg
Box 746, 801 28 Gävle
Telefon 026-65 56 00
www.lansmuseetgavleborg.se

© Länsmuseet Gävleborg 2010

Omslagsbild: Den medeltida kyrkoruinen i Hassela. Foto: Inga Blennå

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 96.0419

ISSN 0281-3181

Print: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Inledning	5
Det medeltida Hälsingland.....	5
Brev och dokument från det medeltida Hälsingland	5
Den medeltida organisationen och bebyggelsen	6
Medeltiden och fornlämningarna	7
Arkeologisk forskning om Hälsinglands medeltid	9
Föreläsningarna i Hassela	11
Kaj Janzon: Kungamakten och Ovanskogs 1100–1400	11
Leif Grundberg: Medeltidsforskning i mellersta Norrland. Några exempel från Ångermanland och Medelpad	11
Stig Welinder: Den medeltida krisen i utmarksperspektiv	12
Anna Lindgren och Daniel Olsson: Medeltida timmerbyggnader – vad berättar det byggda källmaterialet från medeltiden?	13
Daniel Åkerman: De medeltida trähusens bearbetning, ytbehandling och konstruktionsdetaljer	19
Gert Magnusson: Järn, försörjning, handel och maktstrukturer i det medeltida Hälsingland.....	20
Sigvard Bodin: Legenden om S:t Staffan	21
Lars Nylander: Vad berättar kyrkorna om medeltiden? Kalkmåleri, skulptur och legend i Haaken Gulleasons land	29
Föreläsningarna i Gnarp.....	33
Mats Mogren: Industriområdet på Faxeholm Gert Magnusson: Kolonisationsförloppet i västra Hälsingland. När blev människorna bofasta? Att tolka ett historiskt förlopp utifrån olika källmaterial	35
Anna-Karin Martinsson: Ilsbopällen – en rekonstruerad medeltida textil	36
Inga Blennå och Gunvor Gustafson: Historiska kartor och spår efter tidig bebyggelse	
Anna Lagerstedt: Den medeltida gården i Hälsingland – med exempel från undersökningen av gården Björka.....	40
Stig Welinder: Medeltida fäbodan – ett problematiskt ämne	43
Ingela Broström: Nya dateringar av Högs kyrka.....	45
Mats Mogren: Kunskapen om Hälsinglands medeltid år 2030. Forskningsområden som bör prioriteras.....	46
Sammanfattning	48
Litteraturförteckning	49

INLEDNING

Länsmuseet Gävleborg har arrangerat två seminarier i Nordanstigs kommun om Hälsinglands medeltid. Det ena seminariet hölls i Hassela den 15 april år 2008 i samarbete med Föreningen S:t Staffan. Åtta föreläsare talade om olika aspekter på medeltiden i Hälsingland och cirka 110 personer deltog. Den andra seminariedagen anordnades i Gnarp den 16 mars år 2010 i samarbete med projektet Hälsinglands Medeltid. Sammanlagt deltog cirka 80 personer och åtta föreläsare. Moderator under de båda seminariedagarna var docent Gert Magnuson från Riksantikvarieämbetets kunskapsavdelning.

Föreningen S:t Staffan, som har sin bas i Hassela, ville med seminariedagen att Hälsinglands medeltid skulle lyftas fram. Föreningen bildade därmed startskottet för Projektet Hälsinglands Medeltid, som är tvåårigt och har pågått under 2009 och 2010 med Nordanstigs kommun som projektägare. Länsmuseets roll i projektet har varit att både sprida och ta fram information och kunskap om medeltiden. Under projekttiden har länsmuseet medverkat genom att utföra ett antal uppdrag, bland annat har en serie föreläsningar och seminariedagen anordnats samt en förundersökning över historiskt kartmaterial (Blennå och Gustafson 2010) samt en arkeologisk delundersökning av en bebyggelse lämning (Blennå och Eriksson 2010).

Den här rapporten är en sammanställning över vad som avhandlades under de båda seminariedagarna. Rapportens första del skissar upp en allmän bild av medeltiden i Hälsingland. Den andra delen består av redogörelser av föreläsningarna som ägde rum under de två dagarna. Några av föreläsarna har lämnat sitt föredrag i manusform och de har i sin helhet tagits in i rapporten. Andra redovisningar av föredragens innehåll har baserats på anteckningar och är därför mera kortfattade. Föreläsarna svarar helt och hållet för innehållet i föredragen och för eventuella frågor hänvisas till föredragshållarna själva.

DET MEDELTIDA HÄLSINGLAND

Brev och dokument från det medeltida Hälsingland

Det första kända brevet är skrivet av Peter, ärkebiskop i Uppsala 1188–1197. Det är ett gåvobrev där han skänker 100 alnar väv de år han håller visitation hos de nyligen omvända hälsingarna. 1200-talets dokument visar att kungen, jarlen, ärkebiskop och riksmarsk ständigt måste skriva brev till hälsingarna och be dem fullgöra sina skatt- och tiondeplikter. Det är m.a.o. inte helt lätt för den tidiga statsmakten att ta kontroll över Hälsingland. Hälsingarna förefaller att en lång tid ha ignorerat alla tillsägelser. Landskapet är också ibland en bricka i spelet mellan olika maktintressenter, t.ex. i striden mellan Birger Jarls söner om kungakronan.

1300-talet präglas av omvälvningar. Kyrkan och dess administration framträder tydligt i breven. 1313 utfärdas en stadga för hela Uppsala stift att den som inte betalt tionde före midfastosöndagen skall avstängas från nattvarden och i händelse av dödsfall nekas en prästerlig begravning. Uppenbarligen har makten fortfarande under första hälften av 1300-talet problem med att få in tionde från hälsingarna. Man lägger stor energi på att försöka driva in olika skatter. År

Bild 1. Det medeltida stenhuset i Forsa. Foto: Daniel Olsson.

1317 slås konungens uppbördsman ihjäl av hälsingarna när han reser runt och krävde in skatten. Hälsingarna tog då också tillbaka allt han dittills drivit in. En Johan Ingemarsson blir ny fogde över Hälsingland. Mats Mogren har en utmärkt sammanställning av historiska dokument som rör Hälsingland i sin avhandling *Faxeholm i maktens landskap* varifrån dessa uppgifter är hämtade (2000:109-151).

Det finns en unik samling dokument som berättar om hur Skogs socken bildades. Dessa finns bland annat publicerade i *Socknen på Ödmården* (Liedgren 1944).

På 1320-talet kodifieras Hälsingelagen. År 1331 blir det tydligt att kungamakten betraktar Hälsingland som en del av det svenska riket, eftersom Magnus Eriksson då i ett dokument omnämner det *"terre nostre Helsingie"*. Man kan under detta århundrade se att makten rent teoretiskt hanterar landområdet som de behagar, t.ex. pantsätter kung Magnus Hälsingland och andra delar av riket för att betala sina tjänstemäns skulder. Det är också fortfarande så, att det finns en lokal elit som utmanar kyrkans representanter genom att vägra betala tionde. Ett brev från 1363 visar att det finns en fogde för hela Hälsingland, en syssloman i Forsa prostadöme och troligen i Bollnäs, samt två lagmän, för båda prostadömena och en styrman som troligen ansvarat för ledungsväsendet.

Det sammanlagda intrycket av innehållet i dokumenten är att både den kungliga och den kyrkliga makten fick kämpa under en lång tid för att få bukt med hälsingarnas ovilja att betala skatt. Fortfarande under 1500-talet klagar Gustav Vasa över att hillebardssmederna i Hälsingland inte skötte sina åligganden utan struntade i att smida de hillebarder han behövde (Lundell 1995:23). Etableringen av borgen Faxeholm under slutet av 1300-talet var en del av strategin att ta kontroll över landskapet. Den som vill läsa mer om detta rekommenderas att läsa Mats Mogrens avhandling.

Den medeltida organisationen och bebyggelsen

Det anses ofta, att det medeltida norra Hälsingland kom att växa fram ur bebyggelsen vid kusterna (jfr Berg 1996). Detta framväxande hade sin grund i en kraftig bebyggelseexpansion under sen vikingatid och tidig medeltid. Tidigare

bebyggda områden återkoloniserades, och nya områden erövrades (Liedgren 1992:219). I ett lokalt perspektiv ser vi också att bebyggelsen expanderar även inom socknen till mer utpräglade utanvidslägen med en annan typ av jordbruksmark. Utmarken bebyggs i större utsträckning. Typiska ortnamn förknippade med denna expansion är exempelvis *Böle* och *Ånga*. Det första förknippas med ensambebyggelser i utmarken, och det andra innebär en bebyggelse som uppstått vid en utmarksäng (Brink 1984:80 f, 92ff).

Under järnåldern bestod Hälsingland av folklanden Alir, Sunded och Nordanstig. Folklandsbenämningarna anses ha levat kvar in i tidig medeltid, och återfinns i *Hälsingelagen*, vilken kodifierades kring år 1320 och som gällde för *Stor-Hälsingland*, det vill säga i stort sett hela Norrland (Brink 1984:26). Landskapet var av allt att döma indelat i tre områden; *tredingar*. Tredingarna var i sin tur indelade i *skeppslag*, men skeppslagets storlek och administrativa funktion är okänd (Brink 1984:26). Det har förmodats att de från början haft samband med ledungsväsendet. Skeppslaget skulle då vara en enhet, som skulle rusta och bemanna åtminstone ett ledungsskepp (Hafström 1949:18f, 1960:471). Det finns tyvärr inte många belägg för ett ledungsväsende längs hälsingekusten.

Hälsingland har antagits ha tre kungsgårdar under medeltiden. Var och en av dessa skall ha legat centralt i varje folkland, i Norrala, i Hög och i Jättendal (Brink 1984:17). Den rumsliga kopplingen mellan politiska/administrativa centrum under järnålder och medeltidens kungsgårdar är något som ofta påpekats och diskuterats. Kungsgårdarna utgjorde centralpunkter för kronans skatteuppbörd. Systemet med husabyar och kungsgårdar antas inte ha tillkommit tidigare än under 1100-talet. De tre gårdarna hade alla namnet *Hög*, och det är lätt att urskilja en koppling till de stora gravhögar i respektive socken (Mogren 1994:79 f).

Under vikingatid och tidig medeltid påbörjas en förändring i bebyggelsestrukturen med en befolknings- och odlingsökning. Förändringen medför att man på flera ställen förefaller övergå från brukandet av enstaka utspridda gårdar till en samlad bebyggelse i bykärnor på en avgränsad bytomt (Blennå och Gustafson 2010:5). Religionsskiftet har underlättat övergivandet av de familjebundna gårdgravfälten invid järnåldersgårdarna när man enligt kristen sed började begrava på en gemensam kyrkogård.

Enligt professor Stefan Brink kan övergången till en ny tro i Hälsingland ha skett under perioden 1050–1150, där tyngdpunkten i konverteringen låg under 1100-talets första hälft. Sockenbildningen skedde relativt snabbt därefter, huvudsakligen under 1200-talet (Brink 1990).

Medeltiden och fornlämningarna

I detta landskap finns fler kända fysiska spår av medeltida aktivitet än i grannlandskapet Gästrikland. Här finns ett flertal kända platser med medeltida lämningar eller skriftliga belägg. Platserna är oftast knutna till utmarken och dess användning. Ett fåtal övergivna bytomter i de uppodlade områdena är kända, exempelvis Björka i Hälsingtuna, Skensta i Norrala och Berge i Trönö (Ekman 1996:9, Mogren 1995b:40). Av dessa har endast Björka grävts ut. Orsaken till flyttningarna av bytomterna sägs ha varit att man ville komma närmare de tyngre lerjordarna i och med att jordbrukstekniken utvecklades. Agrarkrisen och digerdöden är emellertid också fullt möjliga orsaker till övergivandena.

Det finns emellertid inte övergiven medeltida bebyggelse i Hälsingland i samma utsträckning som i exempelvis Jämtland. Detta kan antas bero på att hälsingarna haft en förhållandevis bred försörjningsbas med bodlandsgårdar, fåbodar och olika typer av skogsnäringar, samt att man utnyttjat utmarken maximalt och flexibelt. En skattelängd från början av 1300-talet visar att fiske, jakt och han-

Bild 2. Ett område med medeltida röjningsrösen på Lambovallen, Ljusdals socken. Foto: Katarina Eriksson.

del var huvudnäringar i Hälsingland. Ett brev av kung Kristoffer (samma brev som gav Gävle stadsprivilegier) år 1446 gav hälsingarna rätt att fritt handla med spannmål, salt, lärft, vadmal samt järn och kopparvaror. Även 1500-talets längder visar på en bred ekonomi: boskapsskötsel, fiske, jakt, samt hantverk i form av kopparsmide, vapensmide och kanske textiltillverkning förekommer rikligt i exporten (Lundell 1998).

Vissa bebyggelser förefaller utan tvekan vara medeltida: det som enligt den lokala traditionen är lämningarna efter Haaken Gulleasons gård i Enånger (RAÄ 23) uppvisar ålderdomliga strukturer i bebyggelse och odlingsspår. Från RAÄ 97 i Forsa, ett område med större husgrunder på ett impediment ovanför Rolfstaån i Forsa, finns ett fynd av en medeltida nyckel. En mängd skriftliga uppgifter ger belägg för ”bodar” (fäboddar) under medeltid. Även uppgifter om ödegårdar, ex. Storön i Storsjön, Harmånger (Liedgren 1992:30), och Smedsbo i Delsbo (Brink 1984:27), förekommer. Ödmården, det vidsträckta skogsområdet i södra Hälsingland, innehåller enligt skriftliga uppgifter en hel del lämningar med anor från medeltiden: vägar (ex. *Kurirvägen*), ensambebyggelser, fäboddar och områden med äldre odlingar (Mansson 1994 och 1995, Mogren 1995b, 2000).

Faxeholm är en vitalianerborg som ligger inom den nuvarande Söderhamns stad. Den uppfördes år 1395 eller 1396. Vitalianerna var ett slags sjörövare med medlemmar från delar av adeln. De hade en handfull fästen kring Östersjön. Borgen har undersökts av Mats Mogren i flera omgångar inom ramen för hans avhandlingsarbete (2000).

Användningen av utmarken under medeltiden är fortfarande till stora delar okänd. Man får dock räkna med en omfattande användning, och det är möjligt att utmarken utgjorde en viktigare del av ekonomin än vad som tidigare antagits. Kanske bör man se jordbruket som ett komplement till utmarksbruket, i stället för det motsatta? Hösten 2007 delundersökte läns museet i samarbete med länsstyrelsen två fäboddar i Ljusdals kommun och fick fram medeltida dateringar (Eriksson och Sundberg 2008). Utmarken är ett angeläget område att beforska eftersom den innehåller nyckeln till hälsingarnas breda försörjning under medeltiden.

Ett intressant hälsingskt medeltida fynd är ett sigill, upphittat i Flästa, Arbrå. Det skall ha använts av en präst och är daterad till 1400-tal, sannolikt före 1490 (ATA dnr 2098/25).

Arkeologisk forskning om Hälsinglands medeltid

En känd medeltida lokal är RAÄ 97 i Forsa socken, Hälsingland, undersöktes av Erik Flodéus 1941. Husgrunderna på platsen mäter 30×8 samt $15 \times 5-6$ meter. De är m.a.o. av ovanliga dimensioner. Det finns spisirösen i området som vid undersökningen visade sig innehålla jord, skörbränd sten samt bränd lera. Det var enligt uppgift tydligt att det rörde sig om härdar. Ett huskomplex som upptog större delen av impedimentets lägre platå frilades. En medeltida nyckel påträffades också på platsen. Fynden förvaras enligt uppgift i Fors folkhögskola. Lämningarna ligger på Prästbordets mark (Länsmuseets arkiv F2:8, avskrift).

Draköns fiskeläge S:t Olofs hamn undersöktes 1971–1975 av forskare vid Umeå Universitet. Fynd som påträffades var mynt, fiskedon, knivar, eldstål, ringspännen, beslag m.m. Utifrån fynden konstaterade man att det var fiskare (pilgrimer) från Mellansverige som använt platsen. Fiskeläget hade använts under 1200–1300-talet. Husgrunderna utgjordes av syllstensgrunder i natursten. Man hade till stor del utnyttjat jordfasta stenar. Det bedömdes som sannolikt att byggnaderna varit timrade. Byggnaderna var anlagda på terrasser. Stockar med hak för knuttimring påträffades i myren (Lundström 1981). Drakön har också diskuterats av Mats Mogren i hans avhandling (2000).

Mats Mogrens avhandling *Faxeholm i maktens landskap* behandlar olika maktstrukturer i Hälsingland under medeltiden. Mogren ser närmare på statsmaktens inslag i mer centrala och perifera miljöer, och den process som inlemmade Hälsingland i det svenska riket. Han använder sig av skriftliga källor samt arkeologiska undersökningar utförda bl.a. i Ängersjö och på Faxeholmen i nuvarande Söderhamn. Mogren betonar det stora ekonomiska intresse som den snabbt växande centralmakten måste ha hyst för Hälsingland (2000).

Faxeholm var en officiell anläggning som använts av kronans fogdar. Ett stort antal vapen och rustningsfynd har påträffats på krönet där borgen varit anlagd. Man hittade även ett flertal mynt (svenska, gotländska, danska och norska). Avfallet bestod delvis av ben från nöt, får och svin samt en hel del fiskben. En mindre mängd keramik påträffades. Byggnader som funnits här är ex. en smedja, spannmålsmagasin och en större köksbyggnad. Mats Mogren menar att det möjligen förekommit tegelhus inom borgområdet. Tegelflis och lerklining påträffades. Syllstensrader kan tyda på att timringstekniken använts här. Det är osäkert när borgen övergavs, men de yngsta fynden i materialet ligger i år 1528 (Mogren 2000:261, 273f).

Den undersökta boplaten vid Björka i Hälsingtuna av UV Mitt innehöll en del medeltida huslämningar. De medeltida husen var troligen timrade och var anlagda på syllstensgrunder. En del av husen hade spisirösen längs långsidorna. Dräneringsrännor var anlagda runt grunderna. Husen hade ovanligt tilltagna mått, i samma dimensioner som dagens stora hälsingegårdar. Det förekom m.a.o. boningshus med flera rum, hörnspis och en ytstorlek av upp till 140 m^2 (Ekman 1996). Vi känner väl till att det finns flera medeltida stående byggnader i länet, men timringskonstens ursprung är till stora delar okänd. Det vore mycket givande att se närmare på Björkaboplatsens spektrum av husgrundstyper från äldre järnålder ända fram till medeltid.

Jan Lundell har visat att de hälsingska böndernas bostadshus redan under medeltiden var stora timrade byggnader, med minst ett rum och en förstuga, med murade hörnspisar, eventuellt t.o.m. med skorsten (Lundell 1996). Hans uppgifter styrks av undersökningen i Björka. Detta ämne är av stort intresse att studera

djupare, eftersom det innehåller nyckeln till Hälsingegårdarnas ursprung och historia.

Ängersjöprojektet med forskare som Anna Lagerstedt, Gert Magnusson, Mats Mogren, Ylva Stenqvist, Marie Emanuelsson och flera andra, har tittat på bebyggelsens utveckling i Ängersjö socken. Inom projektet har man bland annat undersökt en medeltida fäbodvall. Medeltida tidsskikt framträder i utmarken samt i bystrukturen (Mogren 1998, 2000).

Peter Mansson har skrivit ett par artiklar i Artefakt om inventeringsarbeten han utfört i Ödmården. Texterna visar hur intensivt detta otillgängliga utmarksområde använts under medeltid och vilken mångfald lämningarna och de skriftliga uppgifterna uppvisar (1994,1995).

Stefan Brink har gått igenom Hälsinglands äldsta skattelängd Hjälper och gårder och i förklarande och analyserande texter kompletterat uppgifterna. Boken är en mycket användbar källa till all forskning kring medeltid (1994).

Bild 3. Källare med trappa upp till marknivå på den övergivna fäboden Mårdvallen, Färila socken. En härd i husgrunden har daterats till 1200-talets mitt. Foto: Katarina Eriksson.

FÖRELÄSNINGARNA I HASSELA

Redovisningen av föreläsningarna presenteras i samma ordning som i programmet för seminariet.

KAJ JANZON

Kungamakten och Ovanskogs 1100–1400

Kaj Janzon är historiker vid Riksantikvarieämbetet

Kaj Janzon föreläste om kungamakten och Ovanskogs under perioden 1100–1400. Han fokuserade på perioden 1300–1350. Janzon påvisade att ett systemskifte ägde rum i Hälsingland under denna period. Före systemskiftet lydde administrationen under Uppsala öd och var uppbyggd som ett system av husabyar. Det rådde försvarspålit och försvaret låg under en allmogeledning. Landet var indelat i bygder och var föremål för en oreglerad kolonisation. Ödmården fungerade länge som en effektiv spärr mot kronan. Landet där bortom benämndes Stor-Hälsingland och innefattade allt land norr om Ödmården. Den norra gränsen för Stor-Hälsingland gick vid Ulu och Uluträsk. Statsmakten hade stora problem med att kontrollera detta område. Hälsingarna höll mycket länge fast vid det gamla systemet.

Under 1300-talets första hälft ägde en massiv insats rum från statsmaktens sida för att ta kontroll över området norr om Ödmården. Efter skiftet hade slottslän inrättats tillsammans med en regelrätt skatteplikt och ett tungt frälsekavalleri. Nu infördes även sockensystemet. Det var helt och hållet frågan om en organiserad kolonisation. Knut Jonsson var pådrivande i norrlandskolonisationen på 1320-talet. Detta ledde till en integrering av Hälsingland i riket. En av de drivande krafterna var Johan Ingemarsson, väpnare och lågfrälseman som ägde jord huvudsakligen i Uppland, men även i Österfärnebo socken i Gästrikland. Han omnämns som levande under åren 1299–1343, och som avliden år 1346.

Tidigare forskning har omskrivit Johan Ingemarsson som riddare, storman och härstammande från Stor-Hälsingland. Allt detta är m.a.o. felaktigt. Kaj Janzon har genom ett antal brev utfärdade av Knut Jonsson kunnat leda i bevis att Johan Ingemarsson var Knuts tjänare och att det var i den egenskapen som Johan blev inblandad i kolonisationen av Norrland. Om man vänder på resonemanget är det just kopplingen mellan kungsåren Johan Ingemarsson och Knut Jonsson som visar att det var Knut som var den drivande kraften i kolonisationsprojektet.

På 1320-talet kom Hälsingelagen till. År 1347 hade Johan Ingemarsson avlidit, och Torsten Styrbjörnsson av Sandbroätten blev ny fogde i Hälsingland.

LEIF GRUNDBERG

Medeltidsforskning i mellersta Norrland

Några exempel från Ångermanland och Medelpad

Leif Grundberg, fil. dr. i arkeologi, bitr. överintendent vid Statens Maritima Museer

Med erfarenheter från tre forskningsprojekt i Ångermanland och Medelpad behandlade Leif Grundberg aktuell medeltidsforskning i mellersta Norrland. Grundberg har behandlat ämnet i sin avhandling *Medeltiden i centrum*. Utgångspunkt togs i de olika tvärvetenskapliga källmaterial som vittnar om norrländsk medeltid.

Leif Grundberg berättade bland annat om tre av Styresholmsprojektets undersökningar i Ådalen. En av dessa var Bjärträ fäste, en kungsgårdsbefästning från 1300- och 1400-talen i Bjärträ socken, där man bl.a. påträffat mycket välbevarat trävirke samt importerad keramik av olika typer. Han berättade även om Styresholm och Pukeborg, ett vitalianer- och fogdeborgskomplex från omkring år 1400, som ligger i Torsåkers socken någon mil uppströms Ångermanälven från Bjärträ. En annan plats som varit föremål för arkeologiskt intresse är ”Skelettåkern” i Björned, en liten medeltida begravningsplats i Torsåker, några kilometer norr om Styresholm. Skelettmaterialet är mycket välbevarat och ett tydligt och gemensamt släktdrag på begravningsplatsen var att bäckenet hos ett flertal påträffade individer hade en öppen nervkanal. Det var sannolikt fråga om en familje- eller gårdskyrkogård från tidig medeltid. Vidare berördes de dendrokronologiska undersökningar som gjorts av takstolar i flera medeltida sockenkyrkor i Ångermanland och Medelpad.

Leif Grundberg berättade också om fler intressanta, arkeologiskt undersökta platser som haft betydelse för att förstå medeltiden längs Norrlandskusten. Fyndmaterialen på dessa platser ger tillsammans en bild av en omfattande medeltida samhällsomvandling.

Denna omvandling rörde inte bara mellersta Norrland utan naturligtvis även stora delar av det övriga norra Europa. Omvälvningen innefattar bland annat kristnandet, sockenbildningen, urbaniseringen, monetariseringen, förändringar i hushållskulturen samt en ökad hantverksspecialisering. Kungamaktens territorialisering och institutionalisering blev synlig i en ny kameral och juridisk förvaltning. Ståndssamhället utformades, jordbruket blev mer effektivt och den latinska skriftkulturen infördes.

I detta sammanhang knöt Leif Grundberg an till undersökningarna vid Sankt Olofs hamn på Drakön i Idenors socken, Hälsingland. Även denna intressanta medeltida plats vittnar om många av dessa samhällsförändringar.

Leif Grundberg berättade även om betydelsen av det engagemang och intresse hos allmänheten (och offentliga aktörer) som funnits när det gäller det medeltida kulturarvet i Västernorrlands län. I anslutning till de tre forskningsprojekten har olika typer av insatser gjorts, som exempelvis inventeringar, arkeologiska undersökningar, skyltning av viktiga platser, vårdinsatser och arkeologikurser med tillhörande öppna föreläsningar. Projekten har bedrivits med ett relativt stort deltagande av allmänhet och bygdeforskare.

I avhandlingen *Medeltid i centrum* skriver Grundberg: ”Det är uppenbart att kulturarvet och kulturmiljöarbetet genom fortsatt samverkan kring gemensamma mål och ambitioner har goda förutsättningar att bidra aktivt till det regionala utvecklingsarbetet i Norrland”.

Det finns alltså i Norrland en gedigen erfarenhet av samarbete kring kulturarvet, och många lyckade och fruktbara resultat, som projektet Medeltid i Hälsingland kan använda som en förebild när det gäller forskning kring och brukande av det egna landskapets fornlämningar och kulturmiljöer.

STIG WELINDER

Den medeltida krisen i utmarksperspektiv

Stig Welinder är professor vid Mittuniversitetet i Härnösand

Den medeltida krisen inleddes vid mitten av 1300-talet. Ett samband med digerdöden kan spåras. Krisen är väl belagd som en ödeläggning av gårdar, inte minst såsom de jämtländska ödesbölena (ödelagda ensamgårdar). I Hälsingland

är både digerdöden och ödegårdar dåligt belagda. Föredraget handlade om hur krisen tedde sig i utmarken, framför allt Hälsingland.

Länsmuseet och Stig Welinder medverkar i det s.k. ödegårdsprojektet, vilket är ett arbete kring vad arkeologiska data berättar om den medeltida agrarkrisen och digerdöden. Arbetet har utförts i samarbete mellan Welinder och arkeologer från Dalarnas, Gävleborgs och Värmlands län samt från fylkena Hedmark och Trøndelag i Norge. Digerdöden och agrarkrisen har påverkat de olika områdena på skilda sätt. I de flesta regionerna kan man se ett omläggande av strategier vid 1300-talets mitt, exempelvis en kraftig ökning av tjärframställning eller kolning. I de områden som varit starkare knutna till statsmakten (Dalarna och Gästrikland) syns en kraftig ökning av bergsbruket.

Hälsingland uppvisar inga dramatiska förändringar i de ekonomiska förhållandena vilket sannolikt beror på att man redan innan krisen haft en bred försörjningsbas med tyngdpunkten i skogen, bodlanden och fäbodarna. I Hälsingland har troligen också återupptagande av övergivna bebyggelser varit omfattande. Tilläggas bör dock att arkeologiska data är mycket få i förhållande till de andra regionerna i studien. Resultaten ger en bild av ett samhälle där skogen sannolikt utgjort basen i ekonomin, och där odlingen ger intryck av att vara mer av ett komplement (Welinder m.fl., manus till *Current Swedish Archaeology*).

Bild 4. Timmermän i arbete. Ur Olaus Magnus.

ANNA LINDGREN OCH DANIEL OLSSON

Medeltida timmerbyggnader

– vad berättar det byggda källmaterialet från medeltiden?

Anna Lindgren är 1:e antikvarie och Daniel Olsson antikvarie vid Länsmuseet Gävleborg

Föredraget behandlade timmerbyggnader som med dendrokronologi är daterade till medeltiden i den mellansvenska skogsregionen i allmänhet och i Hälsingland i synnerhet. Föreläsarna ville lyfta fram vad det byggda källmaterialet berättar om medeltiden. Den följande texten är skriven av föredragshållarna själva.

Dateringsmetoder för timmerbyggnader

Datering av timmerbyggnader sker i huvudsak genom tre olika metoder: dendrokronologi (årsringsdatering), stilanalys samt teknik- och spåranalys (Olsson 1996:22–26). Genom den dendrokronologiska metoden kan exakt fällningsår på timret erhållas (Bartholin 1990:43–46). *OBS! Alla de byggnader som i texten omnämns som daterade har daterats dendrokronologiskt om ej annat uppges.*

Bevarade medeltida timmerbyggnader i Sverige och Norge före år 1527

I Sverige finns knappt 100 timmerbyggnader daterade till tiden före Västerås riksdag år 1527. Dessa byggnader finns i Dalarna, Uppland, Gävleborg, Västernorrland och Jämtland (Olsson 1996:47f). Från tiden före år 1600 finns däremot över 250 bevarade timmerbyggnader (Olsson 1998). Dessutom finns enstaka medeltida stockar i yngre hus. Från den här tiden finns också ett flertal kyrkor med inventarier bevarade.

Bild 5. Återanvända bemålade stockar i Oppegården, Hallsta, Hudiksvalls kn. Foto: Daniel Olsson.

Oscar Monthelius var den första i Sverige att uppmärksamma att medeltida timmerbyggnader fanns bevarade, vilket han redovisade i en artikel i början av 1920-talet (Monthelius 1918–1924). Under 1900-talets första hälft forskade bl.a. Gerda Boethius (1938) och Nordiska museet med Sigurd Erixon inom området (Erixon 1937, 1947, 1952 och 1953). Under de senaste årtiondena har selektiva inventeringar genomförts av läns museer och länsstyrelser i Mellansverige och register över kända medeltida timmerbyggnader finns hos respektive länsmuseum/länsstyrelse (Olsson 1996:47). Även hembygdsföreningar och privatpersoner har inventerat och uppmärksammat det medeltida byggnadsbeståndet. Någon totalinventering är dock inte gjord, varför många medeltida timmerbyggnader står odaterade och okända ute i landskapet.

I Norge finns över 200 timmerbyggnader daterade till tiden före år 1527. I Norge gjordes en systematisk inventering av medeltida timmerbyggnader redan på 1920-talet. När Fornminnesföreningen bildades i mitten av 1800-talet arbetade den en hel del med att identifiera medeltida timmerbyggnader. Alla medeltida timmerbyggnader i Norge är publicerade i serien *Norske tømmerhus frå mellomalderen* (Berg 1989–1995).

Den medeltida gården

Den medeltida gårdens byggnader kan delas in i fyra funktionskategorier: förvaringsbyggnader, arbetsbyggnader, hushålls- och bostadshus samt djurhållningsbyggnader (Myrdal 1998:43–50, Hovanta 1994:135).

Den äldsta kända timmerbyggnaden i Sverige, kyrkhärbret i Älvdalen, är en förvaringsbyggnad, daterad till år 1285. Äldst i Norge är ett ”bu” i Hordaland som daterats till år 1116. Några av förvaringsbyggnaderna i Sverige är försedda med

utförliga dekorationer, som t.ex. kyrkhärbret i Älvdalen, medan dekorationer i Norge är vanligt förekommande. Några andra exempel på förvaringsbyggnader är en svalgångsbod från Östenbo, Valö socken, Uppland, daterad till 1520–21 och ett loft i Einong i Norge, daterat till tiden före 1350 genom teknik- och spåranalys (Olsson 1996:28f).

Inom kategorin arbetsbyggnader finns kornlador, trösklador och trösklogar bevarade, endast 1 i Norge medan det i Sverige finns 12 som hittills daterats till medeltiden (Olsson 1996:31). Göran Andersson och Peter Sjömar visar i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 1996 hur en timmerbyggnad kan användas som källmaterial genom att beskriva en byggnadsarkeologisk dokumentation av trösklogen i Eggen, Svegs socken, Härjedalen, som daterats till 1366–67. Sjömar & Andersson visar med sin dokumentation vilket källmaterial en byggnad utgör. Den berättar om den tid den tillkommit i, om hur förändringen av jordbrukets villkor kan avläsas i byggnaden och om människans arbete (Andersson och Sjömar 1996).

I Norge finns 27 hushålls- och bostadshus bevarade från medeltiden medan det i Sverige finns ett eldhus säkert belagt, från Fåsås, Mora socken, Dalarna, daterat till 1290. Från Norge är en stuga från Tinn, Telemark, daterat till tiden före 1350 genom teknik- och spåranalys ett exempel.

Det är oklart om det finns några bevarade djurhållningsbyggnader från medeltiden men från Dalarna finns tre byggnader definierade som stall, daterade till medeltiden, varav det äldsta från 1325 (Olsson 1996:32f).

Olaus Magnus visar i sin reseskildring från år 1555 timmermän i arbete. Där finns verktyg återgivna som än i dag används inom timmertekniken.

*Bild 6. Härbre daterat till 1298-99, Sandvik, Ljusdals socken och kommun.
Foto: Anna Sundberg, Länsstyrelsen Gävleborg.*

Bevarade medeltida timmerbyggnader i Hälsingland från tiden före år 1527

I Hälsingland finns tio timmerbyggnader daterade till tiden före 1527, från tiden strax därefter finns ytterligare en. Från tiden före 1600 finns idag 34 kända timmerbyggnader. Ingen systematisk inventering har gjorts av länet så därför står säkert flera oupptäckta medeltida timmerbyggnader kvar ute i landskapet. Här följer en uppräknig av alla daterade byggnader:

- Den äldsta kända timmerbyggnaden i Hälsingland är ett härbre i Sandvik, Ljusdal, som daterats till 1298–99. En sädesbinge har daterats till 1322–23. Byggnaden har fortfarande sin ursprungliga funktion.
- I Yg, Färila socken, finns ett härbre daterat till 1315–16. Det byggdes ursprungligen i två våningar men försågs efter 1566–67, enligt dendrodateringarna, med nya stockar överst på långväggar, nytt väggband och en ny mushylla.
- I Vängsbo, Ovanåker, finns ett härbre daterat till 1480–81. Mellantaket har daterats till 1605–06.
En bod på Kyrkvallen i Norrbo är daterad till 1482.
- På Skansen finns sedan 1930-talet ett härbre ditflyttat från Sunnanås, som daterats till 1484–85.
- Till år 1503 har ett härbre i Hedsta, Ljusdal, daterats.
- I Sanna, Järvsö socken, Ljusdal, finns ett parhärbre daterat till 1503–04.
- Ett härbre i Ygsbo, Färila, daterat till 1509–11, har ålderdomliga detaljer som en tappad dörr och ev. ursprunglig syllram.
- En del av ett härbre från Skålvalls fäbodvall, Ljusdal, daterats till 1510–11 och finns utställt på Ljusdalsbygdens museum.
- För ett par år sedan flyttades ett härbre från Smedsbo, Delsbo, daterat till 1520–21, till Delsbo forngård.
- På Hanebo hembygdsgård finns ett härbre, daterat till 1521–22, från Västerberg i Hanebo.
- Från några år efter reformationen, 1530–31, har ett härbre från Hamre, nu på Söderblomsgården, Trönö socken, Söderhamns kn, daterats till (Länsmuseets arkiv).

Dessa byggnader utgör ett fantastiskt källmaterial från medeltiden som väntar på att bli undersökt. Ute i landskapet finns med säkerhet fler timmerbyggnader från medeltiden som kan upptäckas och vill få sin historia uppmärksammas.

Ekonomibygnader – Bostadshus

Vi har nu presenterat de bevarade byggnader i Hälsingland som vi vet uppfördes under medeltiden, samtliga ekonomibygnader av olika slag. För att få mer kunskap om den medeltida gården skulle vi även behöva få veta mer om hur bostadshusen såg ut. Frågan är vilka ledtrådar de bevarade ekonomibygnaderna ger i vår jakt på bostadshusen? Eftersom vi inte vet vilken koppling som fanns mellan ekonomibygnaderna och bostadshusen vid denna tid är det svårt att den vägen skapa sig en bra bild av hur bostadshusen var utformade, även om det säkert fanns likheter i sättet att konstruera byggnader och liknande. Vilken sorts hustyp är det då rimligt att tänka sig? Bodde medeltidens hälsingebönder i eldhus, d.v.s. byggnader med öppen härd, stampat jordgolv och en rököppning i taket, eller framlevde de sina dagar i knuttimrade byggnader med öppen spis och skorsten?

Sambandet mellan fönster, väggmålningar och sluten eldstad

Det finns troligen ett intressant samband mellan införandet av sluten eldstad, väggmålningar och fönster i bostadshusen. Så länge man har en öppen eldstad i form av en härd är det svårt att tänka sig att det skulle gå att pryda väggarna med väggmålningar, då de sannolikt snabbt skulle bli nedsotade. Först när man löst problematiken med röken och skaffat en sluten eldstad med skorsten blir det möjligt att dekorera väggarna med väggmålningar. Genom att den öppna härdens försvinner från rummet blir det även mycket mörkare där inne och vi får därigenom ett behov av fönster eller luckor för att släppa in dagsljuset i rummet. När övergången från eldhus till timrade stugor skedde i Hälsingland är således en central fråga, som behöver studeras närmare.

Lizzie Carlsson och Hälsingelagen

För att nå fram till bostadshusen behöver vi söka oss till någon annan källa. Det finns en samtida sådan, som flera forskare har intresserat sig för i detta avseende, nämligen Hälsingelagen. Denna lag från tidigt 1300-tal är jämngammal med de äldsta bevarade ekonomibyggnaderna i Hälsingland och den behandlar på flera ställen bostadshusen. En av de första forskarna som drog nytta av denna text för byggnadshistorisk forskning var Lizzie Carlsson som i mitten av 1930-talet publicerade sina teorier kring hälsingarnas medeltida bostadshus i den kulturhistoriska tidskriften RIG. Hon utgick från den s.k. *Manhelgdabalken* som i ett kapitel behandlar en straffskala som utgår från var i huset som ett brott begås. Lizzie Carlsson utgick dock från början att huset måste ha varit ett eldhus och gjorde en rekonstruktion av detta hus utifrån lagtexten (Carlsson 1935:65–91).

Jan Lundell och Hälsingelagen

Den forskare som mer än någon annan har ägnat sig åt frågeställningarna kring Hälsinglands medeltida bostadshus i modern tid är Jan Lundell som även publicerat sina teorier kring detta i årsskriften *Hälsingerunor* 1996. Lundell utgår precis som Lizzie Carlsson från Hälsingelagen, men han gör det med en helt annan utgångspunkt: Lundell menar att hälsingarna bör ha bott i knuttimrade stugor med skorsten under medeltiden och han får därigenom ett helt annat resultat när han bygger upp en möjlig medeltida stuga utifrån lagtextens straffskala. Föreställningen att eldhuset bör ha varit det gängse bostadshuset vid denna tid förkastar Lundell och påpekar att även etnolog Sigurd Erixon har påtalat att eldhusen inte var några egentliga bostadshus. Vi vet inte när parstugan blir vanlig i Hälsingland, men att införa ett nytt byggnadsmode kräver en period av god ekonomi. För att finna en sådan måste vi enligt Lundell gå tillbaka till 1500-talets första hälft eller ännu tidigare och kanske är det redan då som parstugan blev allmän i Hälsingland. För att finna spår efter stora bostadshus tar Lundell hjälp av arkeologin och visar att det finns en rad exempel på mycket stora bostadshus i Norrland som kan ha haft enkelstuge- eller parstugeplaner redan under tidig medeltid. Exempelvis påträffades spår efter några byggnader av denna storlek vid utgrävningarna i Björka utanför Hudiksvall på 1980-talet (Lundell 1996:25–27).

Vad finns kvar idag?

Inga bevarade medeltida bostadshus är kända. Det äldsta dendrokronologiskt daterade bostadshuset på en hemgård i Hälsingland är uppfört av virke fällt så sent som 1699. Däremot finns det på flera håll stockar och byggnadsdelar som daterats till 1500-talet som ingår i moderna byggnadskonstruktioner. Nedan följer ett sådant exempel.

Bild 7. Modell av Oppegården. Tillhör Hälsinglands museum. Foto: Daniel Olsson.

De medeltida spåren på Oppegården i Hallsta

I Halsta by, cirka åtta kilometer nordväst om Hudiksvall, ligger Oppegården, en av Hälsinglands få bevarade fyrbyggda, d.v.s. kringbyggda gårdar. Enligt den muntliga traditionen var denna gård den enda i byn och en av få i trakten som klarade sig vid ryssarnas härjningar i Hälsingland 1721 och några av gårdens byggnader skulle därför kunna vara från före denna tid.

Länsstyrelsen lät utföra en undersökning av denna byggnad som visade att den var uppförd 1754. Däremot fanns bemålade stockar som nu fungerar som takstolsben på byggnadens vind som daterades till tidigt 1500-tal. Eventuellt kan de tidigare ha ingått i ett bemålat ryggåstak. Detta styrkte till viss del teorin att gården klarade sig under rysshärjningarna. I samband med fortsatta dendrokronologiska undersökningar på gården påträffades flera äldre stockar samt, allra mest anmärkningsvärt, ett undertak av spräckta taktrobrädor på vinden ovanpå bryggstugan som med viss osäkerhet blev daterat till tidigt 1500-tal!

Bild 8. Daniel Åkerman tar dendrokronologiska prover i Oppegården. Foto: Daniel Olsson.

Det är märkligt att tänka att detta tak kan ha varit närmare 200 år gammalt redan när ryssarna härjade i bygden. Eftersom vi vet att granngårdarna i byarna runt om brändes ned kommer undertaket sannolikt från Oppegården och det finns även vissa uppgifter som tyder på att huset det ingick i kan ha funnits kvar fram till 1810-talet. I ett undantagskontrakt från 1812 omtalas nämligen ett hus med två rum på gårdens västra sida. Undertaket skulle kunna ha ingått i detta hus, eftersom vi känner till åldern på övriga bostadshus på gården. Eftersom relativt få prov togs från detta tak skulle det behöva tas fler prov för att få en säkrare datering. Det borde även undersökas närmare, då det kan vara en viktig pusselbit i jakten på de medeltida bostadshusen i Hälsingland (Olsson 2003).

Hur kan de medeltida bostadshusen ha sett ut?

Utifrån denna bakgrund kan man försöka måla upp en grov bild av ett medeltida bostadshus i Hälsingland: Huset var sannolikt knuttimrat och hade någon typ av fönsteröppningar, försedda med luckor eller fönsterglas. Byggnaderna bör ha haft en sluten eldstad och troligen skorsten. Trägolvet bör ha varit allmänt liksom innertak, förmodligen oftast i form av ett ryggåstak. Det bör dock påpekas att medeltiden är en lång period och att det sannolikt hände mycket i utvecklingen av bostadshusen under denna tid. Samtidigt är det ju även tänkbart att olika bostadsformer existerade parallellt, inte minst i olika delar av landskapet. Kan Hälsingelagen till och med vara skriven på så sätt att den både fungerade i en eldhusliknande byggnad och i en timrad stuga? Något svar på denna fråga samt tankegångarna om när enkelstugan och parstugan blev vanlig i Hälsingland har vi inte möjlighet att ge idag, men de är absolut viktiga frågeställningar att forska vidare kring.

Hur får vi mer kunskap?

Som syns i genomgången är vår kunskap om medeltidens bostadshus alltför förvånansvärt liten och även begränsad vad gäller ekonomibyggnaderna. För att få mer kunskap finns det ett antal spår som det är viktigt att fortsätta arbeta med:

- ▶ Dendrokronologiskt datera fler byggnader i jakten på medeltida ekonomibyggnader och hela rum eller byggnadsdelar från medeltida bostadshus.
- ▶ Undersöka byggnadsdelar som daterats till medeltiden närmare, t.ex. på Oppegården i Hallsta.
- ▶ Göra fler jämförelser med andra landskap och med andra länder, i första hand Norge som det finns många kopplingar till.
- ▶ Undersöka fler skriftliga källor i jakten på byggnadsbeskrivningar.

Var och en kanske inte dessa källor kan säga så mycket om medeltidens byggnadstraditioner, men genom att kombinera dem är chanserna mycket större att vi på sikt får ökad kunskap om medeltidens sätt att bygga, bo och leva i Hälsingland.

DANIEL ÅKERMAN

De medeltida trähusens bearbetning, ytbehandling och konstruktionsdetaljer

Daniel Åkerman är timmerman och arbetar i företaget Gamla Trähus

En vanlig typ av knut under tidig medeltid var *rännknuten*. Den kallas rännknut eftersom stocken ligger i en ränna. 200 år senare hade man upptäckt bristerna med rännknuten och gjort överhak och underhak. Man hade också en tröskel i

mitten vilket gjorde att alla sprickor gick den kortaste vägen. Tröskeln stoppar sprickor och förhindrar att det blir drag i knuten. Rännknuten ger ett rankigt hus som lätt sätter sig. De är narade (försedda med träplugg), men väldigt sparsamt.

Smens härbre i Färila 1315–1316 har rännknut. Där har man använt underhalsning. Det betyder att timret bara var bearbetat på undersidan. Härbret vid Smens har långa halsningar på upp emot 60 cm. Halsningarna kan vara 35–60 cm långa. Detta beror på om det är frågan om topp eller rot på trädet. Stocken är bearbetad med skave (skavjärn), d.v.s. det är avhyvlat så att inga yxspår finns kvar. Hela stocken är generellt bearbetad med skave.

Under 1500-talet verkar man ha övergått till att använda ett mer konvext skavjärn. Man gjorde både över- och underhalsningar. Stockarna är inte skavda, vilket gör att yxspåren finns kvar. Halsningarna var 25–30 cm långa. Stockarna har skarpa ryggar och är bearbetade med skave. Knutarna från denna tid är gjorda av oerhört skickliga timmermän. Man kan inte få in ett hårstrå i knuten. Det är m.a.o. fråga om millimeterpassning.

Under medeltiden var stockarna sällan bilade på båda sidorna. Oftast bilade man dem bara på ena sidan. När man bilade timret hade man en skäggyxa. Den användes från 1100-talet och framåt och var en vidareutveckling av den tvåflikiga vikingatida skäggyxan.

I Björs vid Stene gård i Järvsö finns ett härbre med mycket välbevarad knut. Huset var timrat med torrt timmer, inte rått timmer. Man hade samlat timmer till ett hus i många år. Kvaliteten på virket var oftast mycket hög. Ett exempel är parhärbret i Sanna i Järvsö från åren 1503–1504. Det medeltida timret har vuxit mycket långsamt. Stockarna var klena, men har redan börjat utveckla åldersved. Trädet hade redan slutat växa. Det var kärna nästan hela vägen ut.

GERT MAGNUSSON

Järn, försörjning, handel och maktstrukturer i det medeltida Hälsingland

Gert Magnusson är docent i arkeologi vid Riksantikvarieämbetet

Under högmedeltid tog en omfattande järnhantering fart i västra Hälsingland i gränslandet till Härjedalen och Norge. Där finns i dag rester av en mängd medeltida järnugnar som visar den enskilda blästerugnsmedernas tekniska kunnande. Järnet producerades i skogarna, men bearbetades i gårdssmedjorna. Järnframställningen utfördes av bönderna inom ramen för en bred försörjning som innefattade en mängd olika näringar. Gert Magnusson berättar om denna bondenäring och dess betydelse för det medeltida Hälsingland. Utgångspunkten var det omfattande Ängersjöprojektet.

Ängersjö har genom åren blivit föremål för tio doktorsavhandlingar. Temat har varit flexibilitet i marginalbygd. Det skriftliga och arkeologiska materialet visar att invånarna genom stor anpassningsförmåga klarat att hålla en bred försörjning under en lång period. Skogen var basen i ekonomin. Ängersjöborna ägnade sig åt järnhantering baserad på myrmalm, fångst (bland annat i älggropar), fåboddrift, smide och mycket annat. En stor arbetsinsats lades ned på vedhuggning och kol. Det var förmodligen smederna som var ledande i verksamheten. Ängersjö var, tvärt emot vad man kanske tror, en perifert belägen men inte isolerad plats. Det finns listor över import av stora mängder engelskt kläde och frankiskt kläde till området. Det har m.a.o. funnits en fungerande marknad som Ängersjö i högsta grad varit en del av. Det förefaller som om trakten varit självförsörjande men även genom handeln varit inne i ett europeiskt sammanhang.

Invånarna i Hälsingland ägnade sig åt medeltida järnhantering och tog hjälp av vattendrivna anläggningar. Omkring år 1200 började smedjor anläggas. Det mest kända exemplet är troligen järnmöllan i Tvååker i Halland, där smedjan var igång redan under tidigt 1100-tal. Det är första gången i den svenska historien en vattendriven anläggning nämns, ”Kvarnen där järnet bränns”. Järnhanteringen styrdes av biskop Absalon och hade tydliga kopplingar till cistercienserorden.

Det finns troligen en rad lämningar efter medeltida smedjor i Hälsingland. Belägg finns för att antal små enkla s.k. stjärthamrar (dessa finns även hos Olaus Magnus). Detta ökade produktiviteten och gav en större mängd smidbart järn.

Det fanns som mest 700 masugnar i Sverige, vilket är ett högt antal i jämförelse med kontinenten. Hanteringen av järnet och den förindustriella verksamheten spelar en stor roll exempelvis för gränsdragningen. Man kan urskilja tidiga gränsdragningar genom områden med ett stort antal myrjärnsugnar. Det var m.a.o. viktigt att tillvarata dessa intressen och råvarutillgångar. Själva smedjorna är emellertid dåligt inventerade, och många av dem är bortglömda. En inventering efter smedjorna både i kartmaterialet och terrängen är en önskvärd insats som skulle ge information om hanterings omfattning och teknik.

SIGVARD BODIN

Legenden om S:t Staffan

Sigvard Bodin är ordförande i Norrala hembygdsförening

Föredraget berörde de historiska uppgifter som finns när det gäller S:t Staffan samt de olika versionerna av legenden om honom. Det finns också en hel flora av Staffansvisor, som dock inte alla kan sägas ha anknytning till den Staffan som sägs ha besökt Hälsingland. Sigvard Bodin redovisade också något av den litteratur, som behandlar aposteln.

Staffansgestalten har under långa tider fascinerat människorna. Omkring Staffan har sägner och legender berättats från generation till generation. Man har lagt till och dragit ifrån och därigenom har flera varianter av legenden uppstått.

Legenden berättar, att Staffan var en av munkarna i klostret Corbey. Han skall senare ha blivit sänd till Sverige av biskopen i Bremen för att sprida evangelium. Efter en tid i Sigtuna begav han sig mot Roslagen, Uppland och Gästrikland för att slutligen nå Hälsingland. Han hade begärt företräde hos kung Stenkil, som var positivt inställd till kristendomen och Staffan fick tillåtelse att idka predikerverksamhet.

Kung Stenkil lovade nu Staffan eskort ut till Roslagen och där träffade han på hälsingar, som besökt Uppsala marknad. De stod just i begrepp att segla hemåt med sina båtar och de varor de bytt åt sig. Han blev erbjuden att åtfölja dessa. Om det blev dålig seglarvind fick de på så sätt hjälp av en extra roddare. Eftersom Staffans mål var Norrala/Trönö seglade eller rodde man fram till Norralas centralbygd. Deras båtar kallades snäckor och vid en svag sluttning låg en plats, som kallades Snäckli, där man steg i land med sina båtar. Platsen ligger i närheten av byn Snarböle strax norr om kyrkan.

Enligt traditionen skall hans verksamhet börjat i Trönö, där ett avgudahus fanns. Dit samlades människor från omgivande bygder för att dyrka sina asagudar. Under vistelsen i Hälsingland hade han sitt egentliga tillhåll i Norrala, där han åtnjöt visst skydd av häradskonungen, som här hade sitt säte i Kungsgården.

En krönika – den s k prosaiska krönikan – från 1450-talet berättar, att två biskopar sändes till Sverige av biskopen i Bremen. En av dem var Staffan.

Det var i mitten av 1000-talet, som Staffan kom till Sverige, där kung Stenkil regerade. Denne hade tidigare kommit i kontakt med den kristna läran och ställde sig positiv till att missionärer fick fritt resa omkring i landet och Staffan hade därför ingen svårighet att få tillstånd att predika i Hälsingland.

Här i landskapet hade man också tidigare hört talas om den kristna läran. Det kan man sluta sig till, när man ser korset på runstenen i Norrala. Men större delen av befolkningen hade nog sin sympati kvar hos asagudarna och offrade till dem för t ex god jakt, gott fiske och goda skördar.

En annan version berättar, att Staffan tog sig fram till fots efter den gamla ridstigen, som var en förbindelse mellan norr och söder.

Verksamhet

Staffan predikade om Vite Krist och försökte få människorna att överge sina gamla asagudar Oden, Tor och Frej. I närheten av kyrkan vid byn Åkre ligger en kulle, som höjer sig över landskapet och som av gammalt kallades "Lund". Det är mycket möjligt, att där låg en offerlund under den hedniska tiden. Självva bynamnet Åkre kan kanske tolkas som gudarnas åker. Och det var säkert på ett sådant ställe, som Staffan uppträdde med sin förkunnelse.

Han uppehöll sig inte bara i Norrala/Trönö utan hade endast sitt högkvarter här. Han åtnjöt visst skydd av häradskonungen, som hade sitt säte i Kungsgården. Häriifrån företog han veckolånga resor på hästryggen runt om i Hälsingland och förkunnade den nya läran. Han påbörjade sina resor genom att rida till Arbrå på måndagen, på tisdagen till Järvsö, på onsdag till Ljusdal, därefter till Delsbo och var vid veckans slut tillbaka i Trönö. Han skulle då ha medfört fem hästar. Enligt en annan version skall han ha haft hästar utplacerade efter färdvägen.

Det missnöje, som länge rått mot Staffan nådde sin kulmen, när han bara genom att höja handen fick avgudabilderna i templet att falla till marken och krossas. Det är ganska troligt, att det skedde i Trönö, där en av byarna är Vij och där det att döma av namnet bör ha funnits en tempelplats. Ordet "vi" betyder nämligen tempel. Dit kom nu Staffan och predikade om Vite Krist, som inte gjorde så stort intryck på lyssnarna i jämförelse med de grant bemålade bilderna av Oden, Tor och Frej. De utstrålade mäktig kraft och överträffade Staffans bleka Gud, menade man.

Staffan tas av daga

Staffan fick alltså många av de tongivande emot sig och han insåg efter en tid situationen vara så allvarlig att han måste fly för sitt liv. Han tog vägen söderut, men hans fiender förföljde honom. Han åtföljdes dock av några vänner, som övergått till den kristna tron. Staffan och hans vänner upphanns vid Mord- eller Mårdbäcken i Skogs socken, där Staffan utsattes för misshandel. Han fördes sedan till Själstuga, som var ett slags härbärge för vägfarande. Där överfölls han på nytt och stenades ihjäl. Innan han uppgav andan skall han ha uttryckt sin önskan att på ryggen av en fåle bli fördd till en plats, där han skulle gravläggas och där en kyrka sedan skulle byggas. För att fullfölja hans önskan sattes hans döda kropp på en otämjd fåle, som släpptes iväg mot okänt mål. Efter några dagar återfanns fålen med Staffans kropp i Norrala.

I en annan version av Staffanslegenden omtalas "Kappelstenen" söder om Själstuga, där Staffan skall ha segnat ner av trötthet och blivit stenad av förföljarna. Ytterligare en variant säger, att Staffan lyckats undfly däriifrån men lämnat kvar sin kapp. Därför kallas Kapellstenen också "Kappastenen".

Enligt en annan variant av legenden skall Staffan ha dödats redan i Trönö och begravts där.

Staffans stupa

Staffan hade ju uttryckt sin vilja, att där fålen med hans döda kropp stannade skulle han få sin begravning. Så skedde också och över hans grav uppfördes ett litet gravhus – en stupa – av trä.

Den äldsta avbildningen av Staffans stupa är från 1600-talets senare del. Den hade enligt tillgängliga uppgifter måtten $3\frac{1}{2} \times 1\frac{3}{4}$ alnar av illa täljda stockar 5 à 6 tum tjocka, 3 à 4 quarter breda hopsatta med grova naror. Höjd till taktäcket $1\frac{1}{2}$ aln. Olof Broman besökte platsen år 1700, då stupan var ”swåra förfallen”. Kyrkoherde Isac Kraft lät ”ombevara” stupan 1707 med goda furuplankor.

Trä är ju ett förgängligt material och 1747 lät man uppsätta en ny stupa med måtten $4\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$ alnar samt $1\frac{1}{2}$ alnar hög till taktäcket. I röstet på västra gaveln fanns en halvrund öppning bred nedtill $3\frac{1}{2}$ quarter och $2\frac{1}{6}$ quarter hög, innanför vilken satt en list på vardera väggen tjänliga att uppehålla ett offerbräde och utanför tecken efter en liten offerkista eller sparbössa, som varit fastsatt där och nedanför låg rester av en murken pall. Takhöjden var c:a 1 meter. Stupan var placerad i kyrkogårdens sydöstra hörn. På ena gaveln var inhuggna bokstäverna LXV (65). Man har menat, att Staffan var 65 år vid dödsfallet, men troligare är kanske att det avser årtalet 1065, när han i så fall begravdes här.

När det 1829 var dags för ytterligare en ny stupa byggdes den av sten. En sägen säger nämligen, att när den tredje stupan förfaller, då är jordens undergång nära. Norralaborna ville förstas uppskjuta detta så länge som möjligt och byggde därför upp den i ett mera beständigt material.

Kyrkoherde Sven Norell skriver i en redogörelse i *Ecclisiastik Tidskrift* 1831:8: *”År 1829 fattade Norrala Socknemän ett afgörande beslut och en graf af 5 à 6 quarters tjocka gråstensmurar utvändigt $7\frac{1}{4}$ al:r lång, $5\frac{1}{2}$ aln bred och 3 alnar hög opp till taktäcket, innan och utan rappad och hvitlimmad med brutet tak belagt med tegel murades. På östra gaveln i röstet var ett halvrunt fönster av 5 quarters bredd och på västra gaveln en svart oljemålad trädörr med murade pelare på båda sidor av 3 quarters bredd, till $2\frac{1}{2}$ tum framskjutande från muren. Att bibehålla den förra grafbyggnaden, som väl var murknad, men för sin ålder värd att ännu förvaras, lade man grunden till nya huset 2 al:r djupt nedan jord, så att nämnde trähus bekom under golfvet ett tjenligt förvaringsställe.”*

I detta underjordiska rum förvaras en mindre svartmålad kista fylld med ben, som efter undersökning befinns ha tillhört flera personer. Den tycks ha tillkommit 1887 på kyrkoherde Jonas Söderbloms initiativ och fyllts med ben som kommit upp på kyrkogården. Detta hade gjorts för att traditionen om Staffan skulle erhålla ett säkrare fäste. I detta rum finns också ett fyrkantigt stenkar, vars syfte är höljt i dunkel.

Ovanför ingången anbringades en tavla med följande inskrift godkänd av Kongl Witterhets, Historie och Antiquitets Akademien den 13 Oct 1829:

”År efter Kristi börd 1829 det tusende sedan kristna ljuset uppgick över Sverige är till minne av Hälsingarnas apostel klosterbrodern i Corbey S Stephanus som vid år 1060 först i dessa bygder predikade evangelium och vann martyrkronan. Hans fredliga grav Helige Bror Staffans Stupa åter omhägnad av Norrala socknemän”.

Under 1829 upptogs ett frivilligt sammanskott till byggnationen. Den inbringade 101 riksdaler, medan kostnaderna uppgick till 107 riksdaler. Då hade även ett dagsverke per hemman gjorts samt levererats ett lass sten. Dessutom skänktes en del tegel. Huvudparten av teglet köptes dock från Vågbro tegelbruk i Norrala, vilket betalades med socknens medel.

I stupan förvaras även en starkt förvittrad medeltida dopfunt. 1856 gjordes en mindre ombyggnad av huset, som då fick det utseende det har i dag och som en

tid brukades som bisättningshus. Det har framkastats, att stupan inte kan sättas i samband med aposteln, men Arne Modén säger i sin artikel i Hälsingerunor 1956, att man med stor sannolikhet kan fastslå det vara Staffans gravplats.

Staffansstenen i Skog

För att påminna om aposteln Staffans förbindelse med Skog restes 1928 en minnessten vid Själstuga. Den invigdes högtidligen av ärkebiskop Nathan Söderblom den 17 juli. Söderhamns Tidning den 18 juli innehåller ett referat av invigningen:

Den vackra och tysta Skogbygden upplevde i går en av sina stora dagar, då den på initiativ av framlidne landsfiskalen Westerlund i Skog uppresta minnesstenen av Hälsinglands apostel, den helige Staffan, avtäcktes under synnerligen högtidliga former. Redan tidigt på förmiddagen hade många intresserade med ärkebiskopen och ett antal prästmän inom Hälsingland samt kyrko- och skolråden inom Skogs församling i spetsen samlats utanför kyrkan för att därifrån anträda färden till Själstuga, där minnesstenen som bekant är rest. Av församlingens egna invånare begåvo sig många till fots och per cykel till platsen för invigningshögtidligheten. Vid Själstuga hade inom kort åtminstone ett par hundra bilar parkerats, de flesta från länet.

Vid halvtolv-tiden var den lilla skogsbacke, där Staffansstenen nu står som ett minnesmärke över den man, vilken gett sitt liv för att skingra hedendomens mörker i vårt landskap, fullsatt med människor i spänd förbidan på vad som komma skulle. Även på landsvägen nedanför hade så många åhörare samlat sig, att de bilar, som måste passera, hade all möda att lotsa sig fram genom folkskaran. I bygden flaggades allmänt och över densamma vilade en stämning av högtidlighet, som sig bör vid ett tillfälle som detta.

När ärkebiskop Nathan Söderblom anlände ungefär en kvart före klockan 1, reste sig åhörarna från sina platser och medan han hälsade på de närvarande prästmännen och några bekanta från Skog, trängde de sig ännu närmare stenen, som var förhängd med ett försvarligt skynke.

Efter ärkebiskopens invigningstal bjöd han täckelset falla. På stenen finnes följande inskription:

**"STAFFAN HÄLSINGARNAS APOSTEL LED ENLIGT SÄGEN
MARTYRDÖDEN I DENNA TRAKT. STENEN RESTES 1928"**

Skogs församlingshem har lånat namn av Staffan och kallas Staffans Hus.

Vad har skrivits om Staffan och Staffans stupa?

Staffan omnämns redan av sin samtid. Adam av Bremen berättar nämligen om honom i sin kyrkohistoria i mitten av 1000-talet. Där heter det om utsända "biskopar" till Norden: "*Een heth Adalward och annar Staffan*" och fortsätter "*biscopp Staffan foor in i helsingialandh och predicade ther och omwende oseglica mykit folk til crisna troo och wart ther slagin uppa een skogh hether ödmorden och ligger i ena kirkio ther i landit och heter norala.*"

I Den mindre rimkrönikan från 1450-talet skildras Staffan på följande sätt:

*"Til Helsingaland Biskop Staphan kom
och vände ther många til Christendom
För Guds heder gjorde han sig omak nog
Och blef ther sedan slagen opå en skog
Ej långt therfrå jordades hans lik
Jag menar han är i gläderna rik."*

Följande skrifter behandlar Staffanslegenden på olika sätt:

- Broman, Ol Joh: *Glysisvallur* del 2 sid 29–30, 80–88, 546 med teckning. 1953
- Brunnelius, Erik: *S Stephano primo helsingorum apostolo*, 1748
- Cornell, Henrik: *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden*, 1918
- Lithberg, Nils: Sanct Staffans stupa (i *Fornvännen* 1915)
- Modin, Arne: Staffans stupa i Norrala (i *Hälsingerunor* 1956 sid 71–80)
- Modin, Erik: *Ångermanlands kristnande*, 1910 sid 7–9
- Nordin, Ingeborg: Staffan, hälsingarnas apostel (i *Fornvännen* 1932 s 130–149)
- Norell, Sven; S:t Stephans graf på Norrala kyrkogård (i *Eccl Tidskrift* 1831:8)
- Norrala och Staffanstraditionerna (i *Norrland i ord och bild* 1929:22)
- Widmark, P H: *Beskrifning öfver Provinsen Helsingland I*, 1860 sid 61–63

Åtskilliga artiklar har även influerat i ortstidningarna, men de har i huvudsak endast hänvisat till ovannämnda skrifter.

Visor och dikter om Staffan

Flera av visorna och dikterna avser förmodligen inte Hälsinglands apostel.

En Staffansvisa

Av kyrkoherde Sam.Rönnegård, Garpenberg. Undersvik, Stiftsgården 28 juli 1948.

1. Staffan, Staffan, stalleträng,
vattna dina fålar fem,
ge dem hö och hagra.
Hundra kyrkor vänta dem,
många, många tusen hem,
Hälsingland det fagra.

2. Staffan, kort är livets dag
kallet stort men kraften svag
Dödens fålar bida
Stjärnan bådard morgongry
Fjärran ligger nästa by
Är du redo rida?

3. Herren din är ingen lik:
Järvsö klack och Undersvik
honom vittne bära.
Ljusnan brusar om hans makt,
Dellen, speglade hans prakt,
sjunger om hans ära.

4. Vet, att där din färd går fram
mäktig, djup och undersam
kristen psalm skall brusa
troll skall fasa som för stål
klockor ringa helgesmål
uti kvällar ljusa

5. Staffan, Staffan, stalleträng,
vattna dina fålar fem,
ge dem hö och hagra.
Hundra kyrkor vänta dem,
många, många tusen hem,
Hälsingland det fagra.

Staffansvisan

Gammalt julkvåde

1. Staffan var en stalleträng,
vi tackom nu så gärna.
Han vattna sina fålar fem
allt för den ljusa stjärnan.

2. Hastigt lägges sadeln på
vi tackom nu så gärna
innan solen månd' uppgå
allt för den ljusa stjärnan

Refräng: Ingen dager synes än.
Stjärnorna på himmelen de blänka.
(efter varje vers)

3. Bästa fålen apelgrå,
vi tackom nu så gärna,
den rider Staffan själv uppå,
allt för den ljusa stjärnan.

4. innan någon vaknat har
vi tackom nu så gärna
Framme han vid skogen var
Allt för den ljusa stjärnan

5. I den fula ulvens spår,
vi tackom nu så gärna,
raskt och oförskräckt han går,
allt för den ljusa stjärnan.

6. Gamle björnen i sitt bo
vi tackom nu så gärna
ej får vara uti ro
allt för den ljusa stjärnan

7. Nu är eld uti var spis,
vi tackom nu så gärna.
Julegröt och julegris,
allt för den ljusa stjärnan

8. Nu är fröjd uti vart hus
vi tackom nu så gärna
Julegröt och julegris
Allt för den ljusa stjärnan

Staffansvisan

Annan melodi

*Staffan var en stalleträng, stalleträng, stalleträng.
Han vattnade sina fålar fem, fålar fem, fålar fem.
Stjärnorna de tindra så klara.
Gossar, låt oss lustiga vara
En gång blott om året så en fröjdefull jul vi få.*

Staffan var en stalleträng

Dikten är skriven av kyrkoherde Börje Björklund, Järvsö, och ingår i den år 1962 publicerade berättelsen "Vite krist och hälsingen".

<i>1. Staffan var en stalleträng
red i skog och över äng.
Han måste till hälsingars land.
Mörkret folket i bojar band.</i> | <i>2. Staffan var en stalleträng
rider ej mer i skog och på äng
släkten har kommit, släkten har gått
Staffans gud har dem alla nått</i> | <i>3. Staffan var en stalleträng
Kyrkor ligger i skog och på äng
Folket har byggt dem i många år
Mörkret är borta – Gud rår.</i> |
|--|---|--|

Hög och mäktig...

Av S. Gabrielsson

<i>1. Hög och mäktig rinner Ljusnan,
frisk och stolt och sägenrik,
brusande vid Storåfallen,
glimmande i Undersvik.</i> | <i>2. Här är landet där S:t Staffan
vattna sina fålar fem
och där Nathan sjöng och talte
såsom den som kommit hem</i> | <i>3. Hälsingbygdens unga kristna
samlens här och tagen arv !
Fören kristen tro och kärlek
in i nya tidevarv !</i> |
|---|---|--|

Sankt Staffan och den heliga natten

Dikten är skriven av Magda Bergquist von Mirbach och ingick i jultidningen Julfrid 1974.

<i>1. Den tappre Sankt Staffan i templet stod
Vid offeraltaret, rött av blod
bland hedne mäns starka skara.
Han stod där med fötter bara.
Han prisade högt med frejdligt mod
den Vite Krist, sin Herre god
och räddes alls ingen fara.</i>	<i>5. Sankt Staffan höjde sin stämma till lov
Han sjöng om Krist för den skog som sov
Han klarligt sjöng utan skälvan.
Och tystnaden vek, som vilat dov.
På knä lyddes bergakung med hov
skogstrollen, fem fålar, älvan.</i>
<i>2. Sankt Staffan hade ej sköld
Han ägde icke ett hem, en härd
Den rikaste dock i all vår värld
Han var, ty med på vågsam färd
Han fört Guds ords pärlor klara</i>	<i>6. De fredlösa stigmän smögo sig fram
och lyssnade bakom furors stam
till denna sällsamma mässan
Botgörar 'n, blek och allvarsam
Bekände ångerfull sin skam
Och böjde för Kristus hjässan.</i>
<i>3. Vid templet vid vapenlarm, hot och gny
Sankt Staffan nödgades nu att fly
från altarbord, offerskålar.
Väl kändes hans hjärta tungt som bly
men ensam var han ej, förty
han följdes av sina fem fålar:</i>	<i>7. Sankt Staffan, trygg som ett skepp, som nått hamn
blev sakta sliten i vildskogens famn
och smaka fick julefröjden.
Han signade allt i Kristi namn,
ty icke gives större namn.
Sin frid sände Gud från höjden</i>
<i>4. I Nordanskog tillreddes midvinterfest
Sankt Staffan red där fram på sin häst
Det var den heliga natten
När himlarnas konung blev jordens gäst
Och Gud gav vad han hade bäst
Sin son, den rikaste skatten</i>	

Staffan var en stalleträng

*Staffan var en stalleträng, håll dig väl, fålan min.
Han vattnar sina fålar fem. Hjälp Gud och sankte Staffan !
Solen lyser inte än, men stjärnorna de lysa på himmelen.*

Staffansvisan

Visan ingår i uppsatsen ”Staffan Stalleträng” av B:D: Aurelius i ”En julbok till församlingarna från Stockholms prästerskap 1915.

<i>Staffan var en stalleträng, han vattna sina fålar fem. Två de voro röda, de tjänte väl sin föda. Två de voro vita de va' de andra lika. Den femte han var apelgrå den rider själve Staffan på.</i>	<i>Innan hanen galit har Staffan uti stallet var. Innan solen månd' uppgå betsel och gullsadel på. Staffan rider till källan Han öser upp vatten med skällan.</i>
---	---

En gammal nyårsvisa

Av Oscar Levertin.

<i>1. Staffan, Staffan stalleträng vattnar sina hästar fem. Klar är nyårsnatten. Jesus ställt dem i hans vård, låtit kvälla på hans gård brunn med livsens vatten.</i>	<i>3. Lustigt gnäggar lyckans sto, guldmidd sele, guldmidd sko van vid vilda ritter. Längtar ut mot drömda land, röda aftonhimlars brand, gyllne solars glitter.</i>	<i>5. Staffan, Staffan stalleträng vattnar sina hästar fem. Ljuvt är livsens vatten. Festligt blänka himmelns bloss. Jesus huldrik hjälpe oss uti nyårsnatten.</i>
<i>2. Just då klockorna skulle slå träda de från stallets golv uti gårdens driva Himmelen är hög och blå Klart bland alla stjärnor små Lyser månens skiva.</i>	<i>4. Men vid pilens nakna stam som en svart och spöklik ham sorgens fåle dröjer. Blicken stel mot rymden går Huvut med dess dunkla hår Han mot marken böjer</i>	

En gammal nyårsvisa

Annan version. Av Oscar Levertin.

<i>1–2 lika som föregående</i>	<i>5. Lustigt gnäggar lyckans sto guldmidd sele, guldmidd sko van vid vilda ritter Längtar ut mot drömda land, röda aftonhimlars brand, gyllne solars glitter.</i>	<i>7. Sist med man och mule grå som den sista dagen på ålderdomens himmel, hovens slag mot sten och stock dovt som mull mot kistelock dödens isgrå skimmel.</i>
<i>3. Där går älskogs unga hingst ljus och grann som sol i pingst prydd med bröllopstömmar. Betslet är en blomsterrad, sadeln vävd av rosenblad silverskir till sömmar.</i>	<i>6. Långsamt haltar fram därnäst nödens gula, blacka häst Matta släpar stegen. Ögat glåmigt utav svält Letar hackelse och spält på den frusna vägen</i>	<i>8. Lika med 5 i tidigare versionen</i>
<i>4. Lika med föregående</i>		

Staffansvisan

Publicerad 1899 i Wilhelm Engelkes ”Helsingesägner

*Staffan var en stalleträng.
Nu sjungom vi så gärna.
Han vattnade och red i fläng.
Allt vid den ljusa stjärna.*

Staffan var en stalleträng

Gammalt svenskt julkväde. Publicerad i L.T:s sångbok 1942.

1. *Staffan var en stalleträng.
Vi tackom nu så gärna
Han vattna sina fålar fem.
Allt för den ljusa stjärnan
Ingen dager synes än.
Stjärnorna på himmelen de blänka.*

2. *Två de voro röda,
vi tackom nu så gärna,
de tjänte väl sin föda.
Allt för...*

3. *Två de voro vita,
vi tackom nu så gärna,
de var de andra lika.
Allt för...*

4. *Den femte den var appelgrå,
vi tackom nu så gärna.
den rider själve Staffan på.
Allt för...*

5. *Hastigt lägges sadeln på,
vi tackom nu så gärna,
innan solen månd uppgå.
Allt för ...*

6. *Staffan rider till källan,
vi tackom nu så gärna
Han öser upp vatten med skällan.
Allt för...*

7. *Nu är fröjd uti vart hus,
vi tackom nu så gärna,
julegran och juleljus.
Allt för den stjärnan.
Ingen dager synes än.
Stjärnorna på himmelen de blänka.*

Jubleumsminnnet

Av H. Myrbäck. I Hälsinglands Ansgariiförbunds 50-årsminne 1928.

1. *När hedniskt mörker, hopträngt över världen
sig dystert bredde över Nordens land.
från fjärran kust en kämpe styrde färden
fram över böljan mot vår egen strand
S:t Stefan kom, den ädle missionären
och fällde ankar bland de svenska skären.*

2. *Han genom Ödemården fram sig trängde
Till bygderna kring Ljusne älv han drog.
I Herrens kraft han Odins fästen sprängde
Likt Gideon hans otrons härar slog.
Han bar till fädren apostolisk hälsning
Att Kristus kommit till vår jord med frälsning*

3. *Den sanning, som ej världens vise kände
att Ordet blev i köttet uppenbart:
Det ljus som Hälsinglands apostel tände
i dessa bygder brinner alltfört klart
Nu räknas skarorna i flera tusen
som samlas kring Guds ord i bönehusen*

4. *Såväl i kyrkor som i stugor trånga
Guds ord och sången ljudit år från år.
I sekler, som nu flytt, var vittnen många
Här gått i Jesu och S:t Stefans spår.
De sådde ädel säd, där fram de gingo
Fast otack såsom lön de ofta fick.*

5. *De troget följt den store Segerhjärten
och deras bön i himlen blivit hörd:
Upplyften edra ögon – se hur fälten
begrinner redan vitna till sin skörd
I himmelriket in till evig ära
de under glädje sina kärvar bära*

6. *En jubelkrans i dag vi vilja vira
åt Hälsinglands Ansgariiförbund
Du, Herrens tjänarinna, glad må fira
Ditt jubelminne uppå ordets grund
Med tack till Gud, som städse trofast varit
Och dig välsignat under år som farit.*

7. *Vad än dig händer, om ock hård blir striden
och mörkret tätmar för din framtidssyn,
om mycket ter sig hotfullt här i tiden,
när orosmolnen köra upp på skyn,
var stilla dock och bida, jubelskara:
Snart Kristus kommer – han skall allt förklara*

8. *Höj med frimodigheten din helga fana
och värj alltfört med mod dina kristna tro!
Löp vaksamt fram på livets vädjebana
Tills väl du hinner löfteslandets ro
Som Josua stå stark och ej förfäras
I himlen skall den trogne tjänarn äras.*

Bild 9. Detalj av altarskåpet i Ljusdals kyrka. Foto: Daniel Olsson.

LARS NYLANDER

Vad berättar kyrkorna om medeltiden?

Kalkmåleri, skulptur och legend i Haaken Gulleasons land

Lars Nylander är antikvarie vid Hälsinglands Museum

Hälsinglands kyrkobyggnader under medeltiden

Lars Nylander gav åhörarna en exposé över huvuddragen när det gäller Hälsinglands medeltidskyrkor. Ett stort antal kyrkor verkar ha byggts under 1200-talet. De var mindre kyrkor bestående av långhus med lägre kor utan absid. Det fanns ett antal kyrkor som skiljde sig från dessa. Märkligast är Söderala kyrka, som byggdes senast i början av 1200-talet med korsarmar, centraltorn och absid. Måtten är ansevärd och kyrkans funktion var något utöver vanlig församlingskyrka. Norrala och Hälsingtuna kyrkor var klövsadelkyrkor, d.v.s. kyrkor med torn både i väster och öster. Hälsingtuna kyrka hade även absid. Utöver detta fanns eller finns ännu kyrktorn av sten i Bergsjö, Jättendal, Alfta och Bollnäs. Harmånger har ännu en fristående kastal. Det har ofta diskuterats varför kyrkorna utrustats med torn och kastaler. Det har föreslagits att de kan ha fungerat antingen som försvarsanläggningar (äldre forskning) eller som magasin (nyare forskning).

1200-talets romanska kyrkor byggdes under senmedeltiden ut till gotiska salkyrkor. På Olof Bromans ritningar i det omfattande verket *Glysisvallur* ses skarvar som visar hur kyrkorna byggts ut åt olika håll. Detta kan i vissa fall beläggas i takstolarnas konstruktioner, där träet också kan dateras dendrokronologiskt. Bjuråkers, Norrbo, Ilsbo och Hassela kyrkor hade på Bromans tid fortfarande lägre kor. Trönö kyrka har utvidgats flera gånger under medeltiden. Kyrkans opusade murverk är ett skolboksexempel där två utvidgningstillfällen lätt kan konstateras.

Söderala kyrka är som sagt särskilt intressant. Hela det medeltida murverket finns kvar under en barockpastisch som kyrkan erhöll 1903. Kyrkan tillhör den s.k. *Sigtunagruppen*. Det är en grupp av kyrkor uppförda tidigt med en speciell arkitektur, korsarmar och centraltorn. Kyrkorna som främst räknas dit är Gamla Uppsala (d.v.s. domkyrkan före Uppsala domkyrka), S. Olof i Sigtuna

och Vårfrukyrkan i Enköping. Dessa har fungerat som mycket viktiga kyrkor, biskopskyrka och prostsäten.

Under perioden 1750–1850 revs ett stort antal medeltidskyrkor. Vissa är helt borta medan andra finns kvar i form av ruiner. Trots detta har Hälsingland en intressant medeltida kyrkoarkitektur bevarad, särskilt i Söderala och Hälsingtuna.

Medeltida kyrklig skulptur

De medeltida kyrkliga skulpturerna delas in i romanik och gotik och hörde givetvis ursprungligen till de romanska och gotiska kyrkorummen. Det romanska kyrkorummet hade som tidigare nämnts ett lägre kor. Från dessa har vanligtvis tre kategorier av skulpturer bevarats: krucifix, madonnor och heliga biskopar. Madonnan var placerad till i långhuset till vänster om öppningen till koret, heliga biskopen till höger om öppningen och krucifixet troligen i själva öppningen. Altaret anses inte ha haft någon utsmyckning, möjligtvis ett altarkrucifix eller en utsmyckad framsida, *antemensale*. Romaniken ligger väldigt långt borta i tid och att fastställa hur det var och såg ut är inte lätt.

Romanska krucifix med den segrande Kristus har bevarats i Bollnäs, Hälsingtuna och Undersvik. En särskilt gammal madonna har bevarats i Kårböle, men skulpturen har troligtvis tillhört en annan kyrka från början. Heliga biskopar finns i Forsa, Hög och Norrbo. I Hälsingland verkar den heliga biskopen ibland ha bytts ut mot S. Olof. En sådan 1200-talsskulptur har bevarats från Njutånger (nu i Hälsinglands museum). Under romansk period kom skulpturen ofta via Jämtland, stilen kallas *norsk-engelsk*.

I det gotiska kyrkorummet fanns möjlighet till flera sidoaltaren. Antalet skulpturer i kyrkorummet ökade. Under 1400-talets slut och 1500-talets början hade kyrkan en mycket god ekonomi. Stora summor lades på kalkmålningar och träskulpturer. Från enbart Bollnäs kyrka har 28 altarskåp och träskulpturer bevarats, så gott som allt är tillverkat decennierna kring år 1500.

Stora altarskåp importerades från kontinenten. I Bollnäs, Enånger och Ljusdal finns särskilt stora utländska altarskåp. De är samtliga från omkring år 1500, det vill säga sengotiska i våra ögon men från renässans enligt kontinentens sätt att se.

Det fanns flera lokala skulpturverkstäder i Hälsingland. Vi vet inte mycket om dessa. Mest vet vi om den verkstad som leddes av Haaken Gulleon. Denna var verksam från omkring 1490 till ungefär 1530. Sex skulpturer har signerats. Anna själv tredje i Enånger har signaturen ”Iaak Haaken Gulle son maler” och dateringen 1520. Även ett par andra av Gulleons skulpturer går att datera, t.ex. en madonna i Ytterlännäs, som har ärkebiskop Jakob Ulfssons vapensköld på sockeln. Ärkebiskopen slutade sitt ämbete 1514 och detta är således terminus ante quem för denna skulptur.

Den tidigare i särklass mest uppmärksammade skulpturen, den större *Bollnäsmdonnan*, har på senare tid av forskningen avskrivits från Haaken Gulleons verksförteckning, vad gäller skulpturen, dock anses att skulpturen är målad av Haaken Gulleons verkstad.

Från Haaken Gulleons verkstad finns avknoppade verkstäder (tidigare förtecknade som ”skolarbeten”) som bör ha etablerat sig längre norrut. Kyrklig skulptur av hela denna krets kring Haaken Gulleon finns i Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Dalarna och Norge.

Förutom Gulleons verkstad fanns troligtvis minst två skulpturverkstäder i Hälsingland vid ungefär samma tid. En verkstad har lämnat efter sig altarskåp i Järvsö, Hög och Ytterlännäs i Ångermanland. Skulpturerna är ungefär en generation äldre än Gulleon. En annan verkstad utförde skulpturer som beva-

rats i Hanebo, Järvsö, Hälsingtuna och Harmånger. Denna verkstad var samtida med Gulleeson. Värt att anmärka är att dessa två andra skulpturverkstäder liksom Gulleeson har hög klass i fråga om material, färger, förgyllningar etc.

Kyrkorna och helgonen

Helgonkulten var viktig. De mest populära helgonen avspeglas i de personnamn som är kända från medeltiden. Det verkar som den äldre namnkulturen omgående övergivits och att man istället anammat den kristna kulturens namn. Under tidig medeltid användes helgonen och Nya testamentets namn, medan namn från Gamla testamentet verkar ha antagits först under senmedeltiden. Utifrån bevarade träskulpturer och kalkmålningar går det att dra slutsatsen att vissa helgon var mer populära. Bland de manliga verkar Lars, Olof och Erik ha haft en central roll. De kvinnliga helgonen var något flera: Katarina av Alexandria, Katrina av Vadstena, Birgitta, Anna (själv tredje), Gertrud, med flera.

Laurentius är ett helgon från 200-talet e.Kr. Han led enligt legenden martyrdöden genom att levande grillas på ett halster. I medeltida pergamentsbrev nämns att S. Laurentius var skyddspatron för Högs kyrka. Brevet talar också om att kyrkans invigningsmessa flyttades till S. Urbans dag. I Högs kyrka finns två bilder av S. Urban och två av S. Lars.

S. Lars var patron för Gamla Uppsala kyrka, Söderala, Hög och Bollnäs, samtliga viktiga kyrkor. Söderala har också det gemensamt med Gamla Uppsala kyrka att den hade S. Erik som skyddshelgon.

Söderala var sannolikt prostsäte från början. I och med den medeltida kolonisationen av västra Hälsingland växte Bollnäs och blev så småningom det pastorat som uppbar mest tionde. Därmed blev Bollnäs prostsäte och det nämns som det 1312. Bollnäs kyrka var prostsäte långa perioder därefter. Bollnäs hade enligt ett brev från 1468 fyra skyddshelgon: Maria, Petrus, Paulus och Lars.

Kalkmålningar

Hälsingland saknar romanska kalkmålningar, men gotiska förekommer på flera ställen. Enångers gamla kyrka innehåller medeltida kalkmålningar av Tierpsgruppen från 1400-talets slut. Enångersmålningarna är särskilt intressanta då valven aldrig varit överkalkade och färgerna är ovanligt starka.

Söderala kyrkas romanska valv har målningar från omkring 1500. Målningarna är hårt restaurerade 1904, men det är oklart vilka delar av målningarna som är nya eller påbättrade. I kyrkan fanns sju märkliga bilder där två upprepades en gång. Dessa har tolkats som allegoriska framställningar av dödssynderna.

Inventarier

Kyrkornas inventarier är inte sällan väldigt gamla och kan berätta om medeltiden på olika sätt, inte minst ikonografiskt. Kulten kan även till viss del förstås genom föremålen genom att lista ut hur de har brukats.

Ett av de mest kända kyrkliga inventarierna från Hälsingland är relikskrinet från Trönö. Skrinet har emalj i vackra färger ytterst och är gjort i början av 1200-talet i Limoges, Frankrike. Framsidan visar hur tre män mördar ärkebiskopen av Tomas Becket år 1170 i Canterbury. Relikskrin innehöll relikier av helgon, stod på altaret och bars i processioner för att signa sådd och fiskevatten.

Från Ilsbo kyrka finns ett relikskrin i trä från 1200-talet (nu i Hälsinglands museum). Från kyrkan har även en gravkalk med patén bevarats. Dessa deponerades 1909 i Statens Historiska Museum från Hälsinglands museum. Nattvardsservisen är utförd i miniatyr i tenn. Gravkalkar följde under tidig kristen tid prästen i gra-

ven, för att denne skulle – symboliskt – kunna ta nattvarden vid återuppväckelsen på den yttersta dagen.

Kyrkorna behövde omgående ha dopfuntar. För Hälsinglands del beställdes dessa från Gotland och inte förvånande finns de äldsta dopfuntarna i Hög och Söderala. Funten i Högs kyrka är huggen av Bysantinos och Sigraf omkring 1200, gotländska mästare och ledare av verkstäder. Funten i Söderala har huggits av Majestatis, ännu en gotländsk stencmästare, verksam under senare hälften av 1100-talet. En handfull ytterligare dopfuntar eller rester av dopfuntar har bevarats i Hälsingland.

Staffan och medeltida kult

Lars Nylander tog mot slutet av föredraget upp något som är värt att notera med tanke på utgångspunkten för seminariet. Det finns ingen bild i det medeltida materialet som föreställer Staffan. Någon sådan har inte funnits, eftersom Hälsinglands apostel Staffan hör eftermedeltida litteratur och folkdiktning till. Ett undantag härtill, som finns påtalat i litteraturen, är en teckning av en bild som Olof Rehn tecknade av år 1763 i samband med Nils Reinhold Brockmans resa genom landskapet. På sockeln står skrivet ”sanctvs stafa” och under teckningen: ”Uti Norrala kyrka i Helsinglands såsom des Patron.” Det har tidigare tolkats som en framställning av Staffan. Vid en jämförelse mellan teckningen och den övre vänstra altarskåpsbilden i Hälsingtuna kyrkas Nicolausskåp (av Haaken Gulleasons verstad, 1500-talets början) är det uppenbart att det finns så stora överensstämmelser att det är fråga om den bild som Rehn tecknade av. Att Brockman och Rehn var i Hälsingtuna avslöjar den bild av borgen på Tunaberget med Hälsingtuna kyrka i bakgrunden som finns i samma samling. Kanske blev teckningarna hopblandade innan de var tillbaka i Stockholm.

Är då inte bilden i Hälsingtuna en bild av Staffan? Nicolausskåpet har fyra bilder på var sida om Nicolaus när skåpet är öppet. På höger sida ses nedtill S. Laurentius i diakondräkt och med halster i ena handen och upptill en helig biskop utan särskilda attribut. Mellan bilderna återfinns texten ”lavrentius”. Den västra dörren – från betraktaren sett – visar upptill den ovannämnda bilden av en biskop med mitra och kräkla, som håller i tre stenar. Mellan finns texten ”sanctvs stafa” – så gott som bortnött – och nedtill ett helgon i en diakondräkt med tre stenar i ena handen. Eftersom högerns bild pekar nedåt så borde den även göra det på den vänstra sidan. Således är det ärkediakonen Stefanos, den av apostlarna som stenas i Apostlagärningarna 7, som visas nedtill. De två biskoparna upptill på bilderna är problematiska. De borde också ha haft språkband. Biskopen med tre stenar i handen kan tolkas som S. Sigfrid, S. Eskil och S. Nicolaus själv – altarskåpets centralfigur. Svaret på den inledande frågan blir alltså: Nej, det är en bild av den förste kristne martyren Stefanos.

Lars Nylander avslutade med att konstatera att den kyrkliga konsten kommer människan nära. Den är ett fantastiskt kulturarv som vi har att förvalta! Hälsinglands kyrkor utgör ett oerhört intressant material, och kan beforskas oerhört mycket mer än det som gjorts.

FÖRELÄSNINGARNA I GNARP

Redovisningen av föreläsningarna presenteras i samma ordning som i programmet för seminariet.

MATS MOGREN

Industriområdet på Faxeholm

Järnhanteringen på borgen Faxeholm

Mats Mogren är filosofie doktor i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet

Mats Mogren har doktorerat på Faxeholmen och Hälsinglands medeltid. Han har grävt ut delar av borganläggningen under flera säsonger. Han hävdade i sitt föredrag att två saker har förändrat den tidigare kunskapen om Faxeholmen: nya rön om Engelbrektsupproret samt nya data om järnhanteringen på platsen.

Faxeholmen var en ö på den tid då borgen låg där. Fjärden var vidare och det var mycket mer vatten. Där fanns även en skyddande pålkrans i fjärden mot angrepp utifrån havet. Holmen är nu 23 meter hög, men vid tiden för användandet var den 18 meter.

Utgrävningsområdet låg innanför den forna palissaden, vilken nu syns som en låg vall och som märken i torven. Det var en palissad med skyttegång på insidan. Palissaden hade släppt i den västra slänten. Området innanför omfattar cirka 8000 m². Av detta är 4 % undersökt. Mats Mogren hävdar att det inte är något självändamål att totalundersöka borgen. Undersöker man 40 % i stället för 4 % får man inte en tiofaldig ökning av kunskapen, anser han.

Två faser kan urskiljas på borgen. En smedja i västra sluttningen representerar den äldre fasen. Smedjan var ingrävd i slänten, som en halvkällare. Mats Mogren har undersökt halva anläggningen. Ytan grävdes 1989. Det hela försvårades av att det stod ett stort träd mitt över ässjan. Där fanns spår av metallhantverk vilket visade att där varit en verkstad. Man har ägnat sig åt plåtarbete, finsmide, hovslageri och litet av varje. Det påträffades en bit råjärn om $\frac{3}{4}$ kg, d.v.s. en osmund. Det var järnbitar om 250 gram som lades i tunnor och användes som valuta.

1991 grävdes en grop ut nere i hörnet av kullen, i palissaden. Gropens fyllning bestod bland annat av slagg och rester av ugnsväggar. Detta förekom i varje lager, vilket betyder att erosionen fört material från övre området till gropen. Det utfördes också en undersökning med magnetometer i hela södra delen. Det visade sig att fas 1 bestod av en smedja, metallhantverk, plåt, finsmide, vällning och hovslageri. Fas 2 utgjordes av ett område med indikationer på järnframställ-

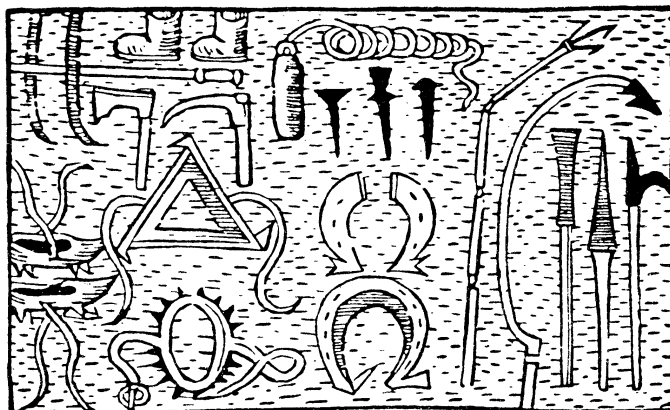

Bild 10. Ur Olaus Magnus.

ning i blästa (en mindre, handbyggd och handdriven ugn) samt primärsmide. Där fanns en smideshård motsvarande den på den kända masugnen i Lapphyttan, helt ombyggd bara några dagar före Engelbrektsupproret.

Slaggen blev föremål för en petrografisk analys, vilken gav ett tankeväckande resultat. Slaggen från smedjan var lätt, glasig, porös med inneslutna ben, kvartskorn och enstaka järndroppar. Den var magnetisk vilket tyder på sekundärsmide, d.v.s. utsmide av den ihopbankade järnklumpen till föremål. Där fanns också rester av ett smitt föremål, eventuellt en spik.

Slagg från förborgsområdet, fas 2, bestod av tung slagg, och mycket sand mot bottenlagren. Stratigrafin var relativt kompakt med varvade järn- och rostlager, sandiga gränssnitt. Slaggen var mycket magnetisk. Den började rosta direkt efter snitt. Den bedömdes som slagg efter primärsmide, d.v.s. ihopbankandet av den framställda järnklumpen (uppkolning och nedkolning).

Den tredje fasen bestod av slagg från förborgsområdet. Där fanns det mycket tung, tät slagg med avtryck av kolbitar. Den var homogen, delvis kompakt och delvis bubblig. Innehåll av wüstit, fayalit, hercynit, glas och några järndroppar anger att slaggen kommer från reduktion i blästa (en mindre järnugn). Detta innebär att man framställt eget järn på borgen. Mats Mogren hävdar att man borde kunna hitta blästugnar på Faxeholmen om man bara letar. Han anser att någon borde gräva 4 % till och få fram fler resultat när det gäller järnhanteringen.

I en senare fas förekom vanligt sekundärsmiden (utsmide till föremål). Det påträffades hästskosöm som kastats på marken. Mats Mogren vill jämföra detta resultat med Anna Lagerstedts undersökning av en smedja i Ängersjö i Hälsingland, vilken var en typisk bysmedja till skillnad från den på Faxeholmen.

Efter dessa nya resultat uppstår nya frågor angående resurskontroll på Faxeholmen och i Hälsingland. Varför förekommer bläst- och primärsmide på medeltidsborgen när det finns så mycket bondejärn i Hälsingland under 1300-talet? Frågor förknippade med detta är: Är järnhanteringen hårt kontrollerad? Varför förekommer järnframställningen främst i skogslandet, längs riksgrensarna? En karta ur Mats Mogrens avhandling över platser med elitcentra i området visar att Faxeholmen endast kontrollerade det närmaste området. Eliten som höll till där hade ingen kontroll över andra delar av Hälsingland. En annan fråga är var järnmalmen kom ifrån och hur man fick tag på den. Fogdeborgarna fungerade som centra i länen. Därifrån tog man upp skatt som skulle försörja borgen. Mogren anser därför att Faxeholmen borde ha kunnat få del av järnet från Hälsingland.

På borgen utförde man även arbeten i koppar och mässing. Ett förslag från åhörarna gavs att människorna på Faxeholmen kanske ville ha särskild kontroll på kvaliteten, och försöka få fram speciella kvaliteter hos järnet. Mats Mogren höll med om att detta kan vara en av omständigheterna.

Rester av vällsand har visat att en del av slaggen kommer från klingsmide. Man har vällt, d.v.s. fogat ihop järnbitar till svärd, yxor o.dyl. Smedjorna visar en komplicerad teknik. Osmundjärn var en kvalitetsprodukt. Fosfor som gjorde järnet smidigt har tillförts järnet med hjälp av ben och djurben. Det påträffades också en bit rundprofilerat stångjärn. Osmunden hittades på platån och stångjärnet i det nedre området. Materialet visar tydligt att smederna var noga med kvaliteterna hos järnet. Mogren framförde att en spännande forskningsuppgift vore att analysera smidesskrotet från Faxeholmen. Den tidens hantverk präglades av ögats och handens kunskap. I dag kontrolleras sådant av processer och datorer.

Stig Welinder anmärkte att han uppfattade det som att Mats Mogren talade om järnet i negativa termer. Att ha tillgång till eget järn kunde också vara något positivt och förknippat med oberoende, militär styrka samt kontroll av resurser och kvalitet.

Mats Mogren berättade att den södra hamnen omnämns som hamnläge redan under 1500-talet. Ett överlåtelsebrev av år 1398 berättar att vitalianerna avyttrat en tunna osmundar (ett fat järn). Det finns fler exempel på järnframställning på borgar, både i Sverige och i andra länder, exempelvis Estland, Polen och Tjeckien. Mogren avslutade föredraget med att påpeka att hela forntiden är full av fosforrikt järn. Frågan om varför man eftertraktade just denna kvalitet står ännu kvar.

GERT MAGNUSSON

Kolonisationsförloppet i västra Hälsingland. När blev människorna bofasta? Att tolka ett historiskt förlopp utifrån olika källmaterial

Gert Magnusson är docent i arkeologi vid Riksantikvarieämbetet

När blev människorna bofasta i västra Hälsingland? Gert Magnusson tolkade i sitt föredrag ett historiskt förlopp utifrån olika källmaterial, framtagna inom Ängersjöprojektet. Det var ett tvärvetenskapligt projekt som löpte över tjugofem år och där man studerade försörjningsstrategier i ett perifert område. Forskningen har resulterat i en rad artiklar i Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Ängersjö ansågs som bra forskningsområde, utforskat och oexploaterat, med endast ett fyrtiotal kända forn- och kulturlämningar. Landskapet är också till stora delar intakt, vilket gör det lättare att uppleva och ta till sig det äldre landskapet. Hos sockenbefolkningen fanns också en stark längtan efter kunskap om den egna bygdens historia.

Projektet arbetade för att bygga upp en modell över landskapets användning. Vegetationsekologiska studier i området utfördes av Marie Emanuelsson och Ulf Segerström från SLU i Umeå. De utförde analyser av pollen från myrmarker i socknen. Deras resultat visade att det förekommit bete på mossarna sedan Kristi födelse. Betesdrift har inte avsatt några fysiska spår, men den syns i pollenavlagringarna.

Ängersjö är en utpräglad gränsbygd. Sockengränserna dokumenteras redan i Hälsingelagen år 1329. Längs gränserna finns markeringar i form av rösen vilka är ett uttryck för en gränsmark med okänd ålder. Gränsen på kartan utgör även en skarp mental gräns mellan Ängersjö och grannsocknen Älvros i Härjedalen. Dessutom följer en språklig gräns den administrativa gränsen. Ortnamnsforskaren Stefan Brink har dokumenterat en språkgräns i östvästlig riktning vilken passerar Aspåsen och Ängersjö.

Projektet ville få fram en bild av skogsbygdens levnadsmönster utan att behöva använda stora mängder arkeologiska data. Man ville också få fram ett perspektiv på hur snabbt samhällets omvandling har fortlöpt i området. Forskarna var av uppfattningen att perspektivet på detta gått förlorat de senaste 50 åren.

Olika uttryck för landskapsanvändning under olika tider är ladan med jaktristningar på Öjungsvallen. Jakt och fångst har en mycket lång tradition i området, vilket exempelvis syns i de uråldriga fångstgroparna. Ängersjö är också ett område där man finner s.k. skogsgravar eller insjögravar, anspråkslösa och ensligt belägna gravar från järnåldern vars etniska tillhörighet och funktion ännu inte är helt utredd. Vid Stora Drocksjön på gränsen mellan Hälsingland och Härjedalen har hittats ett fynd av stor dignitet. Det är en smedskista med specialiserade verktyg av mycket hög kvalitet. Föremålen visar att det fanns en mycket hög kunskap och kompetens hos smederna. Fyndet är daterat till 600-talet e.Kr.

Ett stort antal blästerugnar (gropugnar) visar på järnhanteringens stora betydelse. Gert Magnusson menar att man kan ana att skogsgraven varit smedens grav. Han anger ett exempel från Rödön vid Storsjön i Jämtland, där fyllningen i graven

bestod av rostad malm i livets egen röda färg. Smeden på Rödön var begravd med en gris och en tjäder. En sammanställning av undersökta skogsgravar visar att det oftast varit får eller getter, vilt som björn, kronhjort, älg och ren samt fisk, mindre skogsdjur (ex. ekorre) och fågel (ex. storlom) som följt med den gravlagde till dödsriket.

Öjungsvallen är en fäbodvall i Ängersjö. Dess föregångare ligger som en lämning och kallas Gammelvallen. Området har en dokumenterat stor betespåverkan. Grundernas konstruktion kallas allmänt Ängersjögrunder. De har en nedgrävd del i ena änden. Kanske har denna använts till mjölkförvaring. Vallen har delundersökts och daterats till 1100-talet. En medeltida försörjningsstrategi i området verkar bland annat ha varit att satsa på fäbodar och järnhantering.

Ängersjö är ett bra exempel på hur människor utnyttjat stora områden för många olika näringar för att skapa en flexibel försörjningsbas. Tio avhandlingar i olika ämnen har skrivits om Ängersjö och gett en ny bild av byns strategier under olika tider. Gert Magnusson slutade med att konstatera att frågan rörande kolonisation under olika perioder eller inte är svår att besvara utifrån det materialet som finns. Det kan också vara fråga om redan bofasta invånare som bestämt sig för att lägga om ekonomin för att klara en svår försörjningssituation.

ANNA-KARIN MARTINSSON

Ilsbopällen – en rekonstruerad medeltida textil

Anna-Karin Martinsson är antikvarie vid Hälsinglands Museum

Ilsbopällen var bortglömd en längre tid innan den hittades i form av ett bylte inknölat under predikstolen i Ilsbo kyrka år 1824. Den omtalades då som en "gångfana". Pällen är utförd i rött, blått och grönt kläde och har mönster med örnar, hjortar och gripar. Den är cirka 180 × 140 cm i omfång och utförd i intarsiateknik med iläggssöm och mosaikbroderi. Detta är en mycket materialbesparande teknik. Det krävs valkat tyg (vadmal eller kläde), och skarvarna sys ihop med lintråd och täcks sedan med linneremсор (annars vanligtvis remсор av gyllenläder).

Bild 11. Ilsbopällen. Foto: Hälsinglands museum.

I Sverige finns nio stycken medeltida bevarade intarsiabroderier. Sex är från Sverige och två av dessa från Hälsingland. Det andra från Hälsingland härstammar från Hög och förvaras vid Statens Historiska Museer (SHM). Det är skarvat med gyllenläder. Både pällen från Ilsbo och arbetet från Hög är utförda under 1400-talet. Dateringarna är gjorda på konstvetenskaplig väg utifrån stil och teknik.

Ilsbopällen är uppbyggd av rutor och dekorerad med heraldiska djurmotiv, som en örn, ett lejon, en hjort och en enhörning. I centrum är ett livsträd placerat. Tyget till täcket är av varierande kvalitet och vävt i både tuskaft och kypert. Motiven är vända åt olika håll så att djuren kan ses rättvända från varje sida. Rutorna mäter 39–43 cm.

Det har diskuterats var pällen är gjord. Det är den enda kända som försetts med linneremсор i stället för gyllenläder. Pällen rengjordes och konserverades 1913 och monterades då på linnetyg. 1975 blev den återigen rengjord och lagad. Tyget är slitet och man kan därför se vävteknik och kvalitet mycket bra. De flesta rutorna är ihopsydda av mindre bitar. Analyser har visat att spillbitar utnyttjats.

Det har diskuterats vad pällen haft för funktion. Den påträffades i kyrkan, men det är inte fastställt att den tillverkats för en kyrklig miljö. Anna-Karin Martinsson anser det möjligt att den kommit till kyrkan i samband med en betydelsefull persons hädangång. Pällen är gjord så att den kan ses från två olika håll, vilket har gjort att det antagits att det är en brudpäll. En annan, senare tolkning är att det är ett paradtäcke avsett för profan miljö. De flesta pällar är dock påträffade i kyrkor. Paradtäcken är också oftast mycket tunga medan brudpällar är tunnare och utförda i silke, bomull eller lin. Kanske har pällen använts som ett vårdtecken vid dop, bröllop och begravningar. De tolkningar som nu utförts av Hälsinglands museum kommer att användas i de sammanhangen.

Ett samarbetsprojekt har ägt rum mellan Hälsinglands museum, Ilsbo församling och Uppsala stift. Projektets syfte var att utföra en ordentlig tolkning av pällens mönster. År 2008 framställdes två nya tolkningar av pällens mönster. De utfördes av Ingrid Östergård vilken även gjort repliker av Skogbonaden och dynan från Hög. En av de nygjorda pällarna förvaras i Ilsbo kyrka och en vid Hälsinglands museum. Originalen förvaras vid Hälsinglands museum.

Åtta olika tygkvaliteter har använts i repliken av pällens mönster. Det inhandlades tyg; ylletyg, tuskaft och kypert. Tyget färgades av Eva Lagnert. Marie-Louise Franzén och Inger Broström från SHM deltog som expert. Repliken invigdes i Ilsbo kyrka i oktober 2009.

INGA BLENNÅ OCH GUNVOR GUSTAFSON

Historiska kartor och spår efter tidig bebyggelse

Ett försök att finna medeltida bebyggelseplatser i Nordanstig

Inga Blennå är antikvarie vid Läns museet Gävleborg och Gunvor Gustafson är antikvarie vid Hälsinglands Museum

Inga Blennå vid Läns museet Gävleborg och Gunvor Gustafson vid Hälsinglands Museum berättade om en mindre förundersökning de utfört inom projektet Hälsinglands Medeltid. Syftet var att söka ett medeltida gårdsläge inför en arkeologisk undersökning i Nordanstigs kommun. Förundersökningen utfördes som ett samarbete mellan Läns museet Gävleborg och Hälsinglands Museum. En rapport om undersökningen finns att beställa från läns museet.

Arbetsmaterialet utgjordes av kartor från 1600-talet, Riksantikvarieämbetets databas Fornminnesregistret och den skattelängd från 1542 som finns nedtecknad

Bild 12. Utsnitt med träd från 1600-talskarta.

i Gammal Hälsingekultur. Genom att sammanställa det historiska kartmaterialet med Fornminnesregistret och skattelängden försökte Blennå och Gustafson urskilja möjliga övergivna gårdslägen som skulle kunna vara medeltida. Kriterier de sökte efter var att byn skulle vara karterad på 1600-talet, finnas med i skattelängden från 1542, ha lämningar från järnåldersbebyggelse i nära anslutning samt ha en geografiskt fördelaktig placering. De utvalda platserna med troliga lägen besöktes sedan och granskades i fält.

Kartorna

Kartorna som användes är de som finns i den geometriska jordeboken V 3, som karterades på 1650-talet av lantmätare Gadd. Blennå och Gustafson har använt sig av akterna för socknarna Hassela, Gnarp och Bergsjö. Ingen tidig 1600-talskartering över socknarna Jättendal, Harmånger och Ilsbo är utförd.

Det är inte helt klart vilket syfte man hade med karteringen på 1600-talet. Kanske ville man förbättra skatteunderlaget eller få en bild över de tillgångar som vid tiden fanns i riket. Kartorna består av färgglada kartakter som bands samman i böcker och kallas därför geometriska jordeböcker. De bebyggelselägen som valdes var oftast topografiskt betingade. Bytomten, där gårdarna ligger tätt samlade, är tydlig men varje hussymbol representerar en gårds hela byggnadsbestånd. På kartorna visas också olika markslag. Åkermarken är brunskraferad, svaljorden rosafärgad och ängsmarken gulmarkerad. Här framgår tydligt att man odlat i tvåsäde, det vill säga tvåårigt växelbruk, och att man inhägnat åkermarken med hägnader. Vägar som leder mot utmarken, som fågator, visar att skogen var en viktig resurs. Den handskrivna texten som hör till kartorna, Notarum Explicatio, berättar om antalet gårdar i byn, vilka brukarna var, gårdarnas tillgångar och om man haft tillgång till någon skvaltkvarn.

Urval

Inför fältbesöken gjordes ett urval ur kartakterna. På kartorna söktes platser med impediment, det vill säga obrukade steniga områden, som legat omgivet av ett samlat åkerområde utan bebyggelse på 1600-talets kartor. Det vanliga är att gårdstomten med fähuset ligger nära åkermarken eftersom det underlättar vid gödslingen med vinterns samlade gödsel. Åkermarken ligger samlad och nära gården vid den här tiden. En vanlig areal inom inägorna är 3–5 tunnland, det vill säga 15 000–30 000 m², med den del av svaljorden som odlas som åker inräknad. Man kan räkna med att cirka två tredjedelar av den totala åkermarken ligger invid ett impediment.

Inom impedimenten har lantmätaren ofta ritat ut små kullar. Blennå och Gustafson frågade sig därvid om det hade någon speciell betydelse. Efter att ha kontrollerat i Fornminnesregistret visade det sig att det i flera fall fanns järnåldersgravar på de berörda platserna. Inför fältbesiktningarna valdes fyra lägen med åkeromgivna impediment ut: Bjåsta och Trösten i Bergsjö socken samt Gryttje och Ås i Gnarp socken.

Exempel

I byn Bjåsta i Bergsjö socken, strax sydväst om samhället, finns flera registrerade fornlämningar som dels indikerar bebyggelse men som även visar bebyggelse i form av husgrundsterrasser från första halvan av första årtusendet. Gravarna och husen från äldre järnålder ligger oftast inom en radie av 150 meter från varandra. En annan stark indikator är också ortnamnet. Ortnamn med efterleden -sta anses härstamma från järnåldern.

Byn Trösten är idag delad i Västra och Östra Trösten. I det historiska kartmaterialet ligger gårdarna samlade mot utmarken i det som i dag är Västra Trösten. I skattelängden från 1542 fanns här endast en enda gård och den var enligt samma källa den näst största i socknen. På kartan från 1650-talet fanns här fyra gårdar. Jordbruksmarken fortsätter mot öster, till det som idag kallas Östra Trösten. Här finns på kartan ett samlat åkerområde utan bebyggelse. Vattendraget kallas här Skraslandtjärnen men byter senare namn till Tröstentjärnen. Kanske hade de här att göra med ett övergivet Skrasland? Vid en titt i Fornminnesregistret visade det sig också finnas flera gravar och husgrundsterrasser från järnålder. Vid fältbesök i Östra Trösten gick det inte att se några lämningar på det aktuella impedimentet, som bestod av ett stenbundet område utan synliga lämningar. I anslutning till området finns en gård som hade etablerats efter skiftena.

Ett annat exempel är byn Gryttje i Gnarp socken. Här fanns åtminstone två tydliga impediment mot sydväst med relativt väl avgränsad åkermark i nära anslutning och med gårdarna samlade på bytomten intill utmarken. Enligt kartan från 1650-talet fanns sju gårdar på bytomten. På Storskifteskartan från 1759 finns lika många gårdar på gårdstomten, som fortfarande ligger i samma läge. Ingen bebyggelse tillkommer utanför bykärnan förrän efter skiftena. I Gryttje finns tre kända fornlämningar med gravar från järnålder och enligt skattelängden fanns det tre bönder år 1542 i "Gritte". På 1650-talet fanns det däremot sju gårdar vilket fortfarande är fallet år 1759. Sker alltså ökningen av gårdarna mellan 1540 och 1650?

Det södra impedimentet i Gryttje där fem järnåldersgravhögar finns registrerade besöktes. Fornlämningarna finns på en mindre höjd med plan yta som senare använts som färbete. Inga synliga rester av bebyggelse i markytan finns i området. I senare tid har en gård etablerats i kanten av höjden.

Ett exempel med oavbruten följd av bebyggelse utgörs av byn Björka utanför Hudiksvall. Platsen har kontinuitet från äldre järnålder ända till den historiska byn Björka, även om spåren från vendeltid är svaga. Medeltida hus framkom på Björka, vilka är en ny typ av hus. De långa samlängorna är borta, nu är husen mindre med ett eller ett par rum oftast med hörnspis. Grundläggningen är med syllstensrader och tomtningsstenar i hörnen, så husen är troligen byggda av ligg-timmer. Även i Arnäsbacken i Ångermanland har hus med medeltida datering hittats. De bestod av ramverkshus på syllstensrader. Ramverken hade syllstock med urfasning för stående plank.

Övergivna järnålderslägen

De lägen författarna tittat på är övergivna. Frågan är när de överges och om de var bebyggda under medeltid. Det finns m.a.o. ett eller flera troliga gårdslägen

från järnåldern inom det område som senare räknas som en by. Gårdarna har spridda lägen inom detta område. Tidsspannet är dock stort och det går inte att avgöra om de var samtida. Hjälpskattelängden från år 1535 och 1542 års skattelängd visar att det finns flera brukare i byn, men det kan inte fastslås var gårdarna låg rent fysiskt. 1600-talskartan visar var gårdarna låg och antalet gårdar. De låg oftast samlade inom en bytomt eller på ett relativt begränsat område där lägena är topografiskt betingade, till exempel på rad längs en ås. Lägena är ofta sent återbebyggda, det vill säga efter de senaste skiftena på 1800-talet.

När och varför övergavs järnålderslägena? Flera olika anledningar, eller en kombination av dessa, kan förklara övergivandet. Uppkom en svacka i odlingen och bebyggelsen under yngre järnålder? Kan religionsskiftet ha underlättat flykten, då man går från gårds- och släktbundna begravnings seder till en gemensam begravning på kyrkogården? Befolkningsökningen gjorde att odlingsmarken ökades. Det blev då mer praktiskt med en bytomt och gemensamma hägnader kring åker och äng. Kanske infördes tvåsäde med höstråg under 1400-talet? Är det först efter 1500-talet som befolkningen och odlingen ökar?

Var finns den medeltida bebyggelsen?

Varför hittade inte författarna de medeltida bebyggelselägena? Den eventuella kontinuiteten mellan järnålder och medeltid är svår att bedöma. Det finns en nedgång i fynd- och fornlämningsbilderna och enligt pollendiagram sker också en odlingsnedgång i yngre järnåldern (efter 500-talet).

Många frågor kvarstår. Från vilken tid är egentligen alla registrerade järnåldersgravar? Kanske skulle dateringen av gravarna behöva granskas och nyanseras.

När det gäller de lägen som var bebyggda under järnåldern och övergivna under 1600-talet kan gårdarna ha flyttats före medeltidens början. De kan också ha övergivits under nedgången vendeltid – tidig vikingatid (500- till 800-talet) eller i samband med digerdöden/agrarkrisen under 1350-talet. Gårdarna kan också ligga på samma platser som dagens bebyggelse och därmed vara överbyggda eller bortodlade.

Konstruktionerna kan vara sådana som varit lätta att ta bort, timmer eller ramverkskonstruktioner samt syllstensrader och tomtningsstenar. Eventuella spisrösen borde dock gå att hitta men kan naturligtvis vara bortplockade.

Avslutning

Inga Blennå och Gunvor Gustafson avslutade med att säga att de egentligen inte fått några svar på sina frågor, då de inte hittat några säkra medeltida bebyggelselägen inom Nordanstigs kommun. De har ändå tolkat materialet som att järnåldersbebyggelsen kan ha flyttat ihop till en bytomt under tidig medeltid. Detta vet vi inte säkert förrän arkeologiska undersökningar är gjorda i fler järnålderslägen och framför allt under dagens bytomter eller på gårdsplatser som flyttats ut från bykärnan vid laga skiftet.

ANNA LAGERSTEDT

Den medeltida gården i Hälsingland

– med exempel från undersökningen av gården Björka

Anna Lagerstedt är filosofie doktor i arkeologi vid Arkeologikonsult AB

Björka var en gård eller boplats som etablerades under 400-talet e.Kr. och övergavs vid mitten av 1300-talet. Där fanns lämningar av hus, ett hantverksområde, gravar, röjningsrösen och mycket annat. Lämningen grävdes ut av

Riksantikvarieämbetet under 1980-talet (Ekman 1996). Anna Lagerstedt har aktualiserat det omfattande materialet i sin avhandling *Det norrländska rummet* (2004). Lagerstedt har främst fokuserat på 12- och 1300-talsgården och tittat på spridningen av fynden för att bättre kunna kartlägga vardagslivet och de sociala skillnaderna på gården. Lagerstedt ville undersöka om det var möjligt att urskilja dessa tendenser och skillnader på den medeltida gården i Björka. Några av frågeställningarna som Lagerstedt har jobbat med är:

- Hade olika typer av människor åtskilda rum?
- Fanns det ett specialiserat hantverk?
- Hur såg familjestrukturen ut?

Undersökningen av Björka gamla bytomt omfattade ungefär 22 000 m². Det är till ytan den största utgrävning som någonsin ägt rum i Norrland. I Björka fanns rester av ett flertal hus från olika perioder. Gården hade ändrat läge något vid övergången till medeltiden. De medeltida husen låg längst i norr på området. Spåren efter husen utgjordes av grunder som tedde sig mycket olika sinsemellan. Grunderna bestod av stensyllar och spisfundament. Husen hade 2–4 rum och en väl utbyggd dränering. Husen hade ofta lergolv. I husen påträffades stora mängder lerklining, vilket visar att väggarna varit klinade.

Fyndmaterialet visar att gården övergavs före år 1350. Bebyggelsen härrör främst från 1200-tal, vilket också är den yngsta bebyggelsefasen. De medeltida gårdarna och husen överlagrar varandra. Under perioden 1200–1350, den yngsta fasen, fanns sex till sju byggnader på gården. Dessa var: bostadshus vilket delvis överlagrar spisen till ett äldre hus, uppvärmda ekonomibyggnader (förrådsbyggnader/fåhus), en hantverksbyggnad och en smedja.

Bostadshuset var gårdens centrum och bestod av tre rum. Ett rum med lergolv och eldstad tolkades som ett bostadsrum. Där hittades bland annat söljor till bälten, nycklar, pärlor och keramik. Det fanns spår efter en förstuga, det som i Hälsingelagen (år 1329) benämns lane. Föremålen påträffades främst vid ingångarna vilket speglar aktiviteter i och kring huset.

Bild 13. Den medeltida gården vid Björka. Ur Lagerstedt 2004: *Det norrländska rummet*.

På gården fanns det flera uppvärmda hus. Det västra rummet i det västra huset tolkades utifrån fynden som en sädeslada. Det östra rummet hade golv och bedömdes ha varit en trösklada. Den andra ekonomibyggnaden tolkades som en förrådsbyggnad eller ett fähus. Ännu ett uppvärmt hus innehöll personlig utrustning och antogs vara ett säsongsvist bebott hus, ett s.k. sommarhus. Det huset hade byggts om vid ett tillfälle. I den äldre fasen var huset utrustat med en härd. Där påträffades bronsdegjar och bronsfragment. I den yngre fasen hade man byggt bort härdens och rummet blivit ett bostadsrum. Det påträffades en rad föremål som indikerar hantverk, exempelvis brons-hantverk. Där fanns också vävtyngder vilket visar att byggnaden använts som vävstuga. I det andra rummet låg malstenar, vilket gjorde att rummet tolkades som en sädesbod. Den tröskade säden bör ha varit en värdefull produkt som förvarades i en byggnad skyddad med lås. Ett annat hus hade en stekhäll och tolkades därför som ett kokhus. Landskapslagarna omtalar kokhus/stekhus som en del av gården.

Den slutna gårdsplanen verkar enligt Anna Lagerstedt ofta ta form under senmedeltiden. Björka uppvisar en mer öppen och lös gårdsstruktur till skillnad från den under senmedeltid mer slutna gårdsplanen.

Ungefär 500 fynd gjordes på den högmedeltida gården i Björka. Föremålen speglar olika aktiviteter och strukturer på gården som hantverk, hushåll, boende och förvaring. Där finns också personlig utrustning. Spår av bronsgjutning och järnsmide uppträder i form av slagg på östra delen av tomt, vid och i smedjan. Bronsbeslag förekommer i ett rum i en ekonomibyggnad. Där finns en tydlig åtskillnad i rummet när det gäller brons och järn. Det är tydligt att det varit viktigt att dessa aktiviteter skildes åt. Om detta haft praktiska eller kulturella orsaker är oklart.

Textilhantverket verkar ha varit specialiserat. Det förekom vävtyngder och en sländtrissa i en särskild byggnad, vilket indikerar både vävstol och spinneriverkstad. Enligt Anna Lagerstedt ser det oftast inte ut så på andra medeltida gårdar. I exempelvis gården Kyrklägdan i Ås, Jämtland, förekom sådana aktiviteter inne i bostadshuset, vilket förefaller vara det vanliga.

Hushållsföremål förekom i bostadshuset och kokhuset. Förvaring av mat och spannmål skedde i ekonomibyggnader och förrådsbyggnader. Den personliga utrustningen som exempelvis söljor och ringar förvarades i bostadsrummen i ”mangårdsbyggnaden” och i sommarhuset. I bostadshuset visar man upp sitt välstånd och sin identitet. I sommarhuset förekom mest föremål som brukar förknippas med kvinnor, vilket kan tyda på en viss könsuppdelning i boendet.

Hästar och boskap hade sin plats i anslutning till boendeytorna. Förvaring av spannmål ägde rum i ekonomilången på den västra delen av gården. Det förelåg en skarp rumslig uppdelning av olika hantverk. Vävning, bronsgjutning och smide förlades till den östra delen av gården, litet längre bort. På det sättet kan man se att gårdens invånare varit mycket noga med att strukturera sin vardag. Fynden visar på en tydlig uppfattning och användandet av rummet. Brynen och andra föremål kopplade till redskapsvård förekom däremot överallt på gården. Detta är sysslor man ägnat sig åt ute på tunet i vårsolen, eller inomhus vid brasan.

Anna Lagerstedt konstaterar att den materiella ordningen reproducerar den sociala ordningen. Fyndbilden speglar en kärnfamilj med olika sociala hierarkier. Skriftliga källor från Hälsingland under 1300-talet visar att hushållen var folkrika. Man kan urskilja en koppling mellan sociala relationer och vardagslivet. Lagerstedt menar att det är dags att ifrågasätta den rådande bilden av det norrländska samhällets sociala struktur som en statisk företeelse. Där förkom stora variationer i hur detta var ordnat.

Hushållets sammansättning hänger ihop med uppfattningen om sociala strukturer i området. Lagerstedt anser att man bör titta på materialet ur ett lokalt per-

spektiv, och söka efter tecken på social hierarki. Få lokalstudier av det medeltida samhället har utförts. All försörjning och allt resursutnyttjande är förknippat med en social ordning, delvis styrd av en hierarkisk struktur i bondesamhället. Det förekommer skillnader i konsumtionsmönster mellan olika gårdar. En rumslig uppdelning av aktiviteterna på gården kan relatera till olika grader av arbetsfördelning. Sammantaget kan man slå fast att människorna i det medeltida samhället kring Björka ansett det som mycket viktigt att upprätthålla den sociala ordningen i vardagen och i rummet.

STIG WELINDER

Medeltida fäbodlar – ett problematiskt ämne

Stig Welinder är professor vid Mittuniversitetet

Stig Welinder diskuterade hur fäbodlandskapet förändrades över tid, då olika hushåll vid olika tidpunkter fattade olika beslut om byggande och bruk på sina fäbodlar. Welinders diskussion utgick främst från arkeologi och paleoekologi. Han menar att fält- och laboratoriearkeologi är nödvändig för att kartlägga dynamiken i fäbodlandskapet, tillsammans med skrifthistoriskt grundad agrarhistorisk forskning.

Folklivsforskningen på fäbodarna tog slut när den omvandlades till en socialantropologiskt inspirerad etnologi på 1970-talet. De då existerande teorierna om fäbodväsendets äldre historia ger i dag ett spekulativt intryck. Nyligen har agrarhistorisk forskning visat att ett nytt slags fäbodlar ingick i det jordbrukstekniska komplex som växt fram efter den medeltida krisen. Fäbodarna ingick i en extensiv boskapskötsel, i vilken kvinnlig arbetskraft effektivt utnyttjades för en kommersiell mejerihantering. Begreppet ”fäbod” skulle enligt agrarhistorikerna reserveras för dessa platser och deras aktiviteter från tidigast 1500-talet. Äldre platser för säsongbetande boskap kunde benämnas ”boskapsstationer” enligt vissa agrarhistoriker. Boskapsdrift som sådan till den sentida fäbodterrängen förekom redan under yngsta stenålder.

Sedan 10–20 år tillbaka är fäbodlar enligt Welinder ett arkeologiskt problem. Pollenanalyser och arkeologiska fältarbeten i fäbodterrängen har börjat ge användbara data. Pollendiagrammen visar förekomsten av bete under järnåldern och anmärkningsvärt ofta också kornodling. Det är svårt att i pollenet skilja mellan fäbodlar, åkerfäbodlar, bodland och småbruk. Pollenkornen har inget att säga om när på året boskapsbetade skogen och vem som vistades inom pollenprovtagningens upptagningsområde, och naturligtvis heller inget om vad slags byggnader som fanns och vilken slags mejerihantering där bedrevs. Till allt detta fordras arkeologiska utgrävningar, påpekade Welinder.

Stig Welinder tog upp exempel från ett par områden i den mellansvenska skogsregionen: Jämtland (Oviksfjällen) och Hälsingland (Ljusdals kommun). Från Munkbovallen och Västnorbodarna i Oviksfjällen finns lokala pollendiagram. På Munkbovallen är också en bustuga arkeologiskt utgrävd, medan Västnorbodarnas äldre historia är oklar.

Ett betestryck är märkbart vid Västnorbodarna från 200-talet efter Kristus. Den första kornodlingen ägde rum på 900-talet. Huruvida någon eller några byggnader fanns vid den tiden är okänt. Att benämna platsen en fäbod är således inadekvat. Kring 1700 – pollendiagrammets kronologi är oklar – intensifierades betet och kornodlingen. Det är rimligt att de ännu stående byggnaderna på platsen, eller föregångare till dem, uppfördes senast då, och att platsen fungerade som en åkerfäbod.

Vid Munkbovallen syns betestrycket från ungefär 1300-talet, och kornodling

påbörjades kring 1600-talet. Det är en frestande tanke att dessa båda händelserna kan i tiden relateras till byggandet inom vallen, där det i dag är synliga grunder efter fyra bustugor, fem källare och ett fähus. En tolkning av den utgrävda husgrunden på Munkbovallen är att ett eldhus byggdes på platsen, då boskap började föras dit på 1300-talet, och att det byggdes om till en bustuga då boskapskötseln intensifierades och kornåkrar togs upp på 1600-talet. Fäboden övergavs vid mitten av 1800-talet.

Stig Welinder berättade också om tre fältundersökta fäbodvallar som ligger norr och väster om Ljusdals tätort (samtliga undersökta av Länsmuseumet Gävleborg). På Torkelsbovallen finns ett antal husgrunder och röjningsrösen. Under ett odlingsröse fanns kol från en röjningsbrand på 500-talet efter Kristus, medan röset självt hade kastats upp på 900-talet. Ett kokhus är daterat till 1300-talet, och ytterligare ett odlingsröse till ungefär 1600-talet. Ett pollendiagram visar ett kontinuerligt och stegvis intensifierat bruk av området för skogsbete och som fäbod och åkerfäbod efter en första skogsröjning strax efter Kristi födelse.

Mårdvallen i Färila är skrifthistoriskt känd från 1400-talet fram till mitten av 1600-talet, då vallen övergavs och flyttades. Av sex husgrunder på platsen är två delvis utgrävda. I källargropen under det ena huset låg brandrester, furuplank och näver efter ett tak. Det hade enligt C¹⁴-dateringarna lagt och förnyats 1300–1600. Det andra huset var ett eldhus med nedgrävt golv, som nåddes av en sten-satt trappa. Eldstaden mitt på golvet hade brunnit omkring 1500. Dateringarna av husen till tiden före 1600 underströks av avsaknaden av kritpipor, fönsterglas och yngre rödgods, fynd som är typiska på yngre bebyggelseämningar. Platsens karaktär och det omgivande landskapet med slättermyrar antyder att den brukats som fäbod.

På Lambovallen finns grunder efter fyra stugor. Ett pollendiagram visar skogs-röjning omkring Kristi födelse och på 700-talet. Ett hus med källare är C¹⁴-daterat till ungefär 1600–1700. Liksom i husen på Mårdbovallen påträffades inga av de för tiden efter 1600 karaktäristiska föremålsfynden. Kol från en skogsbrand, som var senare än uppläggningsen av ett odlingsröse, C¹⁴-daterades till 1700-talet. Ett möjligt historiskt förlopp för platsen är en etablering av en permanent gård under tidig medeltid, ett övergivande under högmedeltid, och att platsen sedan använts som fäbod, vilket antyds av namnet. Förleden kan utläsas ”landbo”, det vill säga en arrendator av en gård.

Det kan diskuteras huruvida de tre platserna under olika tider har varit boskapsstationer, fäbodar eller småbruk. Alla tre har en lång historia, och på alla tre fanns byggnader och boskap under medeltiden. Stig Welinder påpekade att det generella mönstret av förändring är påtagligt lika i båda undersökningsområdena. Skillnaderna ligger i tidsrytmen. Jordbruk introducerades i den jämtländska centralbygden runt Storsjön på 200-talet efter Kristus, i bygden utefter Bottenhavet långt tidigare. Den medeltida krisen slog till överallt på 1350-talet. Återhämtningen började i Hälsingland mot slutet av 1400-talet, i Jämtland halvannat århundrade senare.

De båda fäbodvallarna i Oviksfjällen har förändrats på samma sätt med en stegvis intensifierad verksamhet från det första skogsbetet till kornodling vid en fäbod. Stegen har emellertid tagits vid olika tidpunkter. De tre fäbodvallarna i trakten av Ljusdal har alla olika historier av förändring. En har stegvis förändrats på samma sätt som vallarna i Oviksfjällen, en blev en fäbod efter att ha övergivits som gårdstun, och den tredje var en fäbod under några århundraden under medeltiden. Brukstiden för de båda andra är längre. Relationerna till det generella förändringsmönstret i kustbygden är högst olika för alla tre.

Welinders diskussion kring hushållen, gårdarna och fäbodarna i Oviksfjällen och trakten av Ljusdal utmanar synsättet att det är många människors verksamhet

som förändrar platserna och historien. De många små människornas handlande skapade på sin tid – i ett långtidsperspektiv – inte allmängiltiga, stora linjer av förändring i fäbodlandskapet. Han avslutade med att påpeka att förändringen man kan urskilja sker med nyansrik, nästan kaotisk variation i de enskilda hushållens handlande. Hushållen var pragmatiska och handlade utifrån de givna situationerna.

INGELA BROSTRÖM

Nya dateringar av Högs kyrka

Ingela Broström är antikvarie vid Länsstyrelsen i Gävleborgs län

Högs kyrka, utanför Hudiksvall, har enligt Ingela Broström speciella kvaliteter. Den har en stigport bevarad från medeltiden samt en väl bevarad kyrkomiljö. Hon vill uttrycka det så att Hög är en ”skattkammare med folklig interiörkonst från skilda epoker”. I kyrkan finns också ett välbevarat medeltida bjälklag.

I centrala Hög finns spår av odling under bronsåldern, storhögar från äldre järnålder och gravhögar och runstenar från vikingatid. Kyrkan har en lång och rik historia. Den mätte ursprungligen 8×6 meter och hade ett litet kor. Enligt Olof Johan Bromans praktverk Glysisvallur byggdes den om år 1703. Den är tillbyggd i båda ändar. Den första klockstapeln uppfördes 1650, den nuvarande 1792.

Under 1990-talet dokumenterades takkonstruktionen av arkitekterna Linscott & Blomberg. Därvid iaktogs en uppsättning sprättäljda takbrädor. Sprättäljning är en form av bilningsteknik, som försvann i och med digerdöden. Trädymlingar visar att det var fråga om takplankorna på högbenen. Man kunde urskilja fina träsammanfogningar och en fint hyvlad takstol, avsedd att synas. Yxhuggen hade lagts plant så att det blir ett vackert vågmönster. En runinskrift som blivit sönderdymlad fanns på en av plankorna. Den lydde: ”futhark”.

Man försökte nu komma på ett sätt att datera brädorna med hjälp av dendrokronologi. Barken och årsringarna fanns kvar. Thomas Bartholin som är expert på

Bild 14. Högs kyrka. Foto: Inga Blennå.

att utföra dateringar med hjälp av dendrokronologi har vidareutvecklat metoden att datera plankor och brädor. Bartholin sätter tejp på brädorna, fotograferar och räknar årsringar.

Dateringen visar att virket till takstolen i Högs kyrka fälldes under åren 1191–1192. Kyrkan kan ha tagit lång tid att bygga. Där fanns även virke från perioderna 1253–54 samt 1481–82. Det var då fråga om bilat virke av senmedeltida karaktär. Kyrkan är sedan tillbyggd åren 1700–1702. De daterade takstolarna samt återanvänt virke visar att man förlängt kyrkan även åt väster år 1703–04.

MATS MOGREN

Kunskapen om Hälsinglands medeltid år 2030

Forskningsområden som bör prioriteras

Mats Mogren är filosofie doktor i medeltidsarkeologi vid Lunds Universitet

Mats Mogren visade i sitt avslutande föredrag en önskelista när det gäller forskningen om det medeltida Hälsingland. Önskvärt var att denna önskelista skall uppfyllas före år 2030. Nedanstående punkter togs upp.

Mats Mogren anser att vi bör koncentrera oss på bebyggelseforskningen, d.v.s. gårdens utveckling från järnålder till modern tid. Särskilt övergången yngre järnålder-tidig medeltid är undermåligt utforskad. Kolonisations- och expansionsprocesserna är viktiga att kartlägga. Det är också angeläget att se närmare på de medeltida kriserna (agrarkrisen, digerdöden). Skärgården och utmarken är också områden som bör beforskas. Till detta problem hör olika typer av gränsfrågor, exempelvis hur gränserna uppkommit och varför samt förändringar i det judiciella systemet, exempelvis uppkomsten av tingsplatserna och kungsgårdarna. Mogren anser att Björka är den viktigaste platsen som undersökts i Hälsingland när det gäller detta ämne.

Under yngre järnålder och äldre medeltid äger en stor spridning av gravar rum. Detta skall enligt Mogren ses ur ett europeiskt perspektiv, som en början av medeltiden. Medeltiden anses börja samtidigt i hela Europa, cirka 550–600 e.Kr. I Sverige har vi en skev uppfattning om att den börjar flera hundra år senare. Vårt område var tveklöst en del av Europa under 500-talet.

Mogren anser att man bör problematisera ”den folkvandringstida krisen” vilken enligt ett europeiskt synsätt ägde rum vid medeltidens början. Mogren anger som ett exempel att Varienuis undersökning av gravfältet i Borg i Norrala socken med det oerhört intressanta fyndet som kallas Norralamannen måste publiceras och analyseras ingående. Det finns exempel på en folkvandringstida kris, men det finns också en hel del belägg för bebyggelsekontinuitet över folkvandringstid, vilka ofta har förbisetts. Exempelvis har Norralamannen utrustats med mycket rika fynd. Detta kan vara ett utmärkt bra material att studera med frågeställningen: vilka platser klarade krisen, och varför?

Mats Mogren visade en karta ur en uppsats av Lena Berg-Nilsson föreställande folklanden i Hälsingland, de olika gravtyperna under järnåldern samt de kulturzoner som gravtyperna bildar. Kulturzonerna ger en mer komplex bild av området än den vedertagna folklandsindelningen.

En avsevärd bortodling av fornlämningar har ägt rum i Hälsingland. Äldre kartmaterial visar att gravarna varit betydligt fler, vilket kan bidra med en alternativ tolkning av Hälsinglands tredingsindelning. Bland annat har historikern Nils Blomqvist presenterat en ny teori. Mats Mogren anser att detta är en mycket viktig forskningsuppgift.

Vi behöver öka vår förståelse för kolonisationsprocesser och hur bygder växer

fram, och i större utsträckning använda oss av skriftligt material. Mogren slår också fast att det behövs fler utgrävningar.

Det är m.a.o. önskvärt enligt Mats Mogren att i större utsträckning bedriva arkeologisk bebyggelseforskning i Hälsingland. Hans "favoritsocken" i detta sammanhang är främst Hälsingtuna med kyrka, fornborg och runsten. Han anser också att det är tre socknar som sticker ut från de övriga. Rogsta socken är en, enligt Mogren, "artificiell och konstig" socken med Malstastenen, Sunnanåstenen och en speciell inhemsk maktstruktur. Hä-gylfe ägde där mark i flera byar ex. Lönnånger. I Rogsta finns två stentorn i 1200-talsstil. Allt detta är samlat i ett enda litet hörn av socknen. Det finns dessutom en farledsspärr och ett "Helgö" i trakten. Mogren spekulerar i om Rogsta kan vara en avknoppning från Hälsingtuna. Det behövs en ordentlig genomgång av materialet.

Den andra socknen som sticker ut är Segersta, med södra Hälsinglands enda fornborg, och fynd av spadformiga järn i borgen. Dessutom finns den stora landtungan Mårdnäs med märkliga gravfält på tunet. Detta är helt klart en miljö med högstatusladdning. Segersta och Hanebo var tidigare samma socken. Hanebo har en utpräglad järnhanteringsmiljö.

Den tredje socknen, Skogs socken, lämpar sig för bedrivande av bebyggelsearkeologi. Här finns gott om skriftliga källor vilka bör beforskas tillsammans med arkeologiska och paleoekologiska insatser. Socken kom till med hjälp av kunglig drivkraft. Området är dåligt inventerat vilket delvis kan bero på det stora skogsområdet som ligger inom socknens gränser. Mats Mogren anser att området måste inventeras bättre, och att det dessutom finns fler "vita fläckar" i Hälsingland som måste inventeras snarast möjligt. P.g.a. av sandiga områden under högsta kustlinjen har marken i Skog varit lätt att odla upp. Där finns ett flertal rester av medeltida gårdslämningar. Arkeologin behöver sådant material för att studera hur bebyggelsen förskjutits över tid, och varför.

Mogren anser det angeläget att lägga upp ett program för paleoekologisk forskning. Det bör tas betydligt fler pollenprover och göras fler sammanställningar av större material, s.a.s. täcka in kartan. Det finns också många befintliga pollenstaplar att jobba vidare med. Det är också viktigt att söka sig till centralbygden i forskningen. Mogren påpekade att när det gäller kolonisationen är det den vi vet minst om. Han nämnde en forskningsinsats i norra Skåne när det gäller att studera ett antal nyckellokalor ur paleoekologiskt och arkeologiskt perspektiv. Där har man kunnat datera kolonisationsprocessen och skapa en större förståelse för bebyggelseutvecklingen.

SAMMANFATTNING

Hälsinglands medeltid präglas av tydligt framträdande drag. Den tidiga stadsmakten uppvisade en stor iver att organisera och ta makten över området. Samtidigt blir hälsingarnas förmåga att i stor utsträckning ignorera stadsmaktens påbud, bestämmelser och skatteuppbörder uppenbar. Hälsingarna har också ända sedan järnåldern utvecklat en mycket bred ekonomisk bas, där skogen utgjorde den främsta försörjningskällan. Flexibilitet är ett nyckelord i sammanhanget. Systemet med fäbodväsendet är av allt att döma färdigutvecklat åtminstone under högmedeltid.

Man kan urskilja en omfattande bebyggelseexpansion under sen vikingatid och tidig medeltid. Bebyggelsen förefaller också flytta ihop i en gemensam bytomt under denna period. En viktig pusselbit till kunskapen om landskapet utgör undersökningen av den medeltida gården Björka utanför Hudiksvall med kontinuitet från äldre järnålder in i 1300-talet. På platsen hittades bland annat rester efter hus, gravar, hantverk och odling.

Senare delen av medeltiden präglas av ett visst övergivande av bosättningar, vilket sannolikt beror på dels digerdöden, dels ett behov av tyngre lerjordar. Timmerkonsten framträder både i stående hus och i lämningar efter medeltida gårdar. I Hälsingland finns också intressanta, väl bevarade medeltida textilier.

Hälsinglands medeltid visar också i mångt och mycket en uppdelning mellan kust och inland. Kustområdet är arenan för den tidiga stadsmaktens försök att kontrollera landskapet. Inlandet är till stora delar omöjligt för kronans fogdar att kontrollera. Människorna har använt sig av en bred försörjningsbas och inlandet har inte varit isolerat utan haft långväga kontakter.

Kyrkans ökande makt är synlig i dokument och i ett omfattande kyrkobyggande. Sockenindelningen och de flesta kyrkor var etablerade under 1200-talet. Nya dateringar visar till och med att kyrkor började byggas åtminstone på 1190-talet. Lämningarna efter pilgrimsväsendet är talrika.

Järnhanteringen har haft stor betydelse under medeltiden. Blästugnarna (primärsmidet) var huvudsakligen lokaliserade i skogsterräng vid myrar eftersom det var tillgången på ved och myrmalm som styrde. Varje by hade sin egen smedja (sekundärsmide) och det fanns en stor medvetenhet och noggrannhet beträffande järnets kvalitet. Då framställningen skedde i stor omfattning i bygden är det anmärkningsvärt med förekomsten av primärsmide på fogdeborgen Faxeholm.

Det finns ett flertal forskningsfält att titta närmare på i studiet av Hälsinglands medeltid. Angeläget är exempelvis att prioritera inriktningen på bebyggelseforskning och de medeltida kriserna. Sammantaget kan också sägas att flera underökningar och inventeringar behövs för att ge ett ökat kunskapsunderlag. När det gäller samspelet mellan historieintresserad allmänhet och yrkesutövande arkeologer, byggnadshistoriker och historiker kan vi använda Västernorrland som ett gott exempel på en gemensam strategi för kunskapsuppbyggnad. Det mesta av medeltiden i Hälsingland är emellertid ännu inte upptäckt.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Andersson, G., Sjömar, P. 1996. Trösklogen i Eggen – ett medeltida källmaterial. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 29:1995*. Uppsala.
- Bartholin, T. 1991. Dendrokronologi – og metodens anvendelsemuligheder indenfor bebyggelsehistorisk forskning. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift 19:1990*. Stockholm.
- Berg, A. 1989–1995. *Norske tømmerhus frå mellomalderen*. I–V. Lantbruksförlaget. Oslo.
- Berg, L. 1996. *Skiljer døden oss åt? – en morfologisk studie av Hälsinglands järnåldergravar*. C-uppsats. Institutionen för arkeologi. Stockholms universitet.
- Blennå, I., Gustafson, G. 2010. *Övergivna gårdslägen från medeltid. En förundersökning inom projektet Hälsinglands Medeltid*. Slutredovisning. Dnr 2116/320. Länsmuseet Gävleborg.
- Boëthius, G. 1938. Timmerbyggnadskonstens historia. I: *Hantverkets bok 9*. Lindfors förlag. Stockholm.
- Brink, S. 1984. *Ortnamn i Hälsingland*. Almqvist & Wiksells förlag. Stockholm.
- 1990. *Sockenbildning och sockennamn*. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. Institutionen för nordiska språk. Uppsala universitet.
- 1994. *Hälsinglands äldsta skattelängd. Hjälpskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535*. Skrifter utgivna genom Ortnamnsarkivet. Serie C. Källskrifter 2. Uppsala.
- Carlsson, L. 1935. Högsätet och hemfriden. I: *RIG II/1935*. Stockholm.
- Ekman, T. 1996. *Björka – en gårdsmiljö under 1000 år*. Rapport 1996:117/1. Riksantikvarieämbetet/UV. Stockholm.
- Eriksson, K., Sundberg, A., 2008. *Två medeltida fäbodan i Ljusdal. PM från forskningsgrävning*. Utgiven i Länsstyrelsen Gävleborgs rapportserie.
- Erixon, S. 1937. The north-european technique of corener timbering. I: *Folkliv 1937*. Samfundet för svensk folklivsforskning. Stockholm.
- 1947. *Svensk byggnadskultur*. Stockholm.
- 1952. Byggnadsskicket hos svenska bönder under medeltiden huvudsakligen i belysning av nyare tiders material. I: *Nordisk kultur 17*. Bonniers förlag. Stockholm.
- 1953. Svensk byggnadsteknik i jämförande belysning. *Nordisk kultur 14*. Bonniers förlag. Stockholm.
- Hafström, G. 1949. *Ledung och marklandsindelning*. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala.
- 1960. Folkvapen. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Allhems förlag. Malmö.
- Hovanta, E. 1994. Dendrokronologisk bestämning av byggnader i Hälsingland. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 27:1994*. Uppsala.
- Liedgren, J. 1944. Medeltidsbrevet från Skog. I: *Socken på Ödmården* (Humble, N.C., red.). Stråtjärna.
- Liedgren, L. 1992. *Hus och gård i Hälsingland*. Akademisk avhandling. Institutionen för arkeologi. Umeå universitet.

- Lundell, J. 1995. Gillestugan och järnet. I: *Läddikan nr 1:95*. Länsmuseet Gävleborg.
- 1996. Några funderingar kring Hälsinglands medeltida bostadshus. I: *Hälsingerunor 1996*. Gästrike-Hälsinge hembygdsförbund. Hudiksvall.
 - 1998. *Köpmän och hantverkare i 1500-talets Hälsingland*. Hälsinglands Museum/KOBRA. Hudiksvall.
- Lundström, P. 1981. Ett medeltida fiskeläge på Drakön – Sankt Olofs hamn. I: *Gårdar, borgar och hamnar i det äldsta Hälsingland* (Skoglund, G., red). Gösta Skoglund, Umeå.
- Mansson, P. 1994. Ödmårdens fäbodrar och färdleder. I: *Artefakt 1994:1*. Hälsinglands fornminnessällskap. Hudiksvall.
- 1995. Fäbodväsendet i Hälsingland. I: *Artefakt 1995:2*. Hälsinglands fornminnessällskap. Hudiksvall.
- Mogren, M. 1994. Maktens landskap i det medeltida Hälsingland. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 27:1994*. Uppsala.
- 1995a. Ett skyddssystem kring Norrala Kungsgård. I: *Artefakt 1994:1*. Hälsinglands fornminnessällskap. Hudiksvall.
 - 1995b. Ödmårdens fjärdleder. Något om den försummade kommunikationsforskningen, om de vita fläckarnas arkeologi och om ett projekt i startgröparna. I: *META 95:1*, Medeltidsarkeologiska föreningen, Arkeologiska institutionen. Lunds universitet.
 - 1998. *Ängersjö genom 8000 år – en föränderlig historia*. Ängersjö byalag.
 - 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi. Lund Studies in Medieval Archaeology 24*. Akademisk avhandling. Institutionen för medeltidsarkeologi. Lunds universitet.
- Monthelius, O. 1924. Boning, graf och tempel. I: *Antikvarisk tidskrift för Sverige del XXI:1*. KVHAA. Stockholm.
- Myrdal, J. 1986. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museet. Stockholm.
- Olsson, A. 1996. *Högststående träarkitektur – profana medeltida timmerbyggnader i Sverige och Norge*. C-uppsats. Institutionen för konstvetenskap. Stockholms universitet.
- 1998. *Medeltida timmerhus i Jämtlands län. Projekt rapport för etapp 3 – lägesbestämning och förslag till fortsatt arbete. Kulturhistorisk utredning 44*. Jämtlands läns museum. Östersund.
- Olsson, D. 2003. *Kulturmiljövård. Oppegården Halsta 1:1, Hälsingtuna socken, Hudiksvalls kommun*. Byggnadsminnesutredning. Länsstyrelsen Gävleborg.

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG

Box 746, 801 28 Gävle 026-65 56 00
Museet: S Strandg 20 Fogden: Styrmanög 4
www.lansmuseetgavleborg.se

